

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А.С.МАКАРЕНКА

Політична географія

Суми
ТОВ «ВПІ «Фабрика друку»
2017

УДК 911.3 : 32
ББК 65.040.2я73
С 98

Рекомендовано до друку Вченою радою
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Сюткін С.І.

С 98 Політична географія : навчальний посібник / С.І. Сюткін; Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка. – Суми : ТОВ «ВПП «Фабрика друку», 2017. – 120 с.

Рецензенти:

Кандиба Ю.І., кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Нешатаєв Б.М., доктор географічних наук, професор кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Яценко Б.П., доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка.

Навчальний посібник висвітлює основні теми нормативного курсу «Політична географія». Детально характеризуються форми правління та адміністративно-територіального поділу держав, морфологічні особливості державної території, функції державних кордонів, принципи періодизації розвитку політичної карти світу, класифікацій і типологій країн тощо.

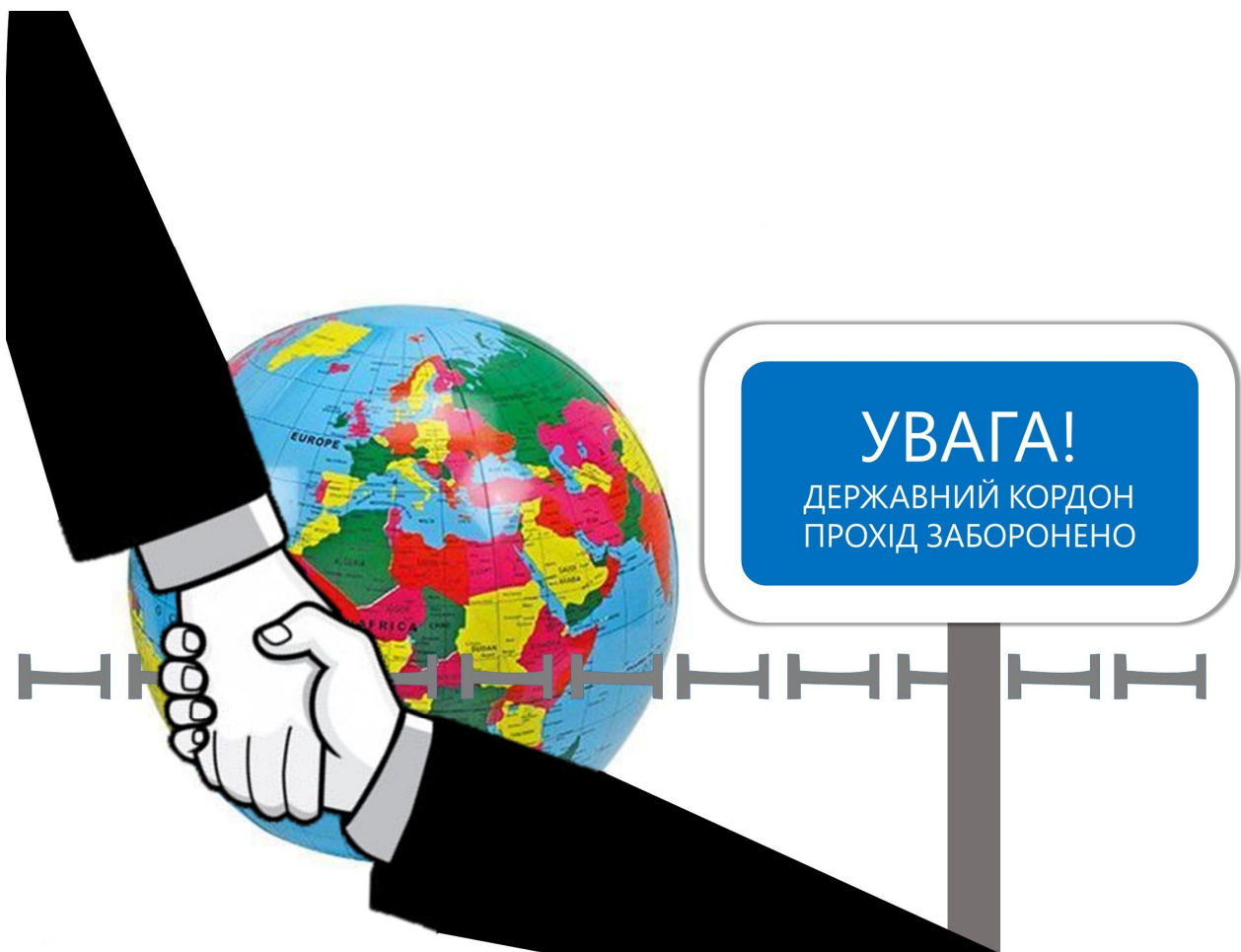
Зміст посібника відбиває результати тривалої викладацької і дослідницької роботи автора. Кожна тема включає навчальний матеріал, який доповнюється визначеннями основних термінів, цікавими фактами і ґрунтовними висновками. Додатки містять матеріали для організації самостійного вивчення політичної карти світу, необхідну інформацію для підготовки до практичних робіт і семінарських занять тощо. Посібник розрахований на студентів природничо-географічних факультетів, вчителів географії та економіки, учнів профільних класів ліцеїв і гімназій та широке коло читачів, які цікавляться особливостями територіальної організації життя суспільства та іншими аспектами сучасної політичної географії.

УДК 911.3 : 32
ББК 65.040.2я73
С 98

© С.І. Сюткін, 2017
© ТОВ «ВПП «Фабрика друку», 2017

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Тема 1. Об'єктно-предметне поле політичної географії, її ключові поняття і терміни.....	6
Тема 2. Державний лад.....	15
Тема 3. Наукова систематизація об'єктів політичної карти світу.....	24
Тема 4. Історія формування політичної карти світу.....	33
Тема 5. Особливості локальних цивілізацій.....	41
Тема 6. Морфологія і географічне положення державної території.....	69
Тема 7. Державні кордони – бар'єри та лінії зв'язку.....	79
Тема 8. Географічні засади федералізму.....	88
Тема 9. Географія політичної боротьби (електоральна географія).....	97
Завдання для самоконтролю.....	104
Рекомендовані джерела інформації.....	107
Додатки.....	109

Передмова

Політична географія – складова частина суспільної географії, що вивчає просторову організацію політичного життя суспільства, системи політичних і адміністративних кордонів, меж виборчих округів, центрів політичного керування і зв'язків між ними з урахуванням різноманітних соціально-економічних факторів.

За охопленням території політико-географічні дослідження проводяться на макро-, мезо- і мікрорівнях. До макрорівневих (глобальних і регіональних) належать політико-географічні дослідження всього світу або груп країн, до мезорівневих – дослідження окремих країн, до мікрорівневих – специфічних у політичному аспекті територій (анклавів, екславів, ареалів, міст).

На глобальному і регіональному рівні політична географія вивчає такі питання, як зміни на політичній карті світу, співвідношення політичних та економічних сил на світовій арені, географічні аспекти міжнародних відносин, важливі військово-політичні та еколого-економічні процеси, осередки міжнародної напруженості тощо. На локальному рівні велика увага приділяється проблемам відносин між загальнодержавними та місцевими органами влади.

Саме в «надрах» політичної географії та на її теоретичному фундаменті зародилася геополітика – науковий напрям, що вивчає залежність зовнішньої політики держави від системи політичних, економічних, екологічних, військово-стратегічних та інших взаємозв'язків, які складаються під впливом географічного положення країни та інших фізико- та економіко-географічних чинників. Іншими словами, геополітика – це поєднання географічних і політичних чинників, які визначають положення держави чи регіону і які розглядаються з погляду здійснення впливу на зовнішню та внутрішню політику.

Останнім часом активно розвивається такий напрям політичної географії, як електоральна географія, що займається питаннями проведення виборів і передвиборних кампаній, різноманітних референдумів та інших політичних акцій. Звичайно, що завданням електоральної географії є не тільки опис територіальних відмінностей у політичних симпатіях населення, але й пояснення та виявлення чинників, що ці відмінності зумовлюють.

Не дивно, що в останні роки політична географія і геополітика з'явилися в навчальних планах більшості вищих навчальних закладів, а набуті фахівцями знання почали активно використовуватися як для розробки регіональної стратегії внутрішньої політики або політтехнології виборів, так і в міжнародних дослідженнях.

Основна мета курсу «Політична географія» – дати студентам знання про територіальні аспекти політичної сфери суспільного життя, про вплив політичних чинників на розвиток і розміщення господарських об'єктів, стан довкілля, життя і діяльність людей, міжнародне співробітництво в різноманітних сферах людського життя. Ці знання допоможуть зрозуміти зміни на політичній карті світу, проблеми економічного і політичного співробітництва окремих країн, тенденції розвитку міжнародного поділу праці, світових політичних процесів, а також політичних процесів, що відбуваються в Україні.

Досягнення цієї мети вимагає вирішення наступних **завдань**:

- ознайомлення з теоретичними засадами політичної географії та розширення знань, набутих у процесі вивчення інших географічних та загальноосвітніх дисциплін;
- ознайомлення з історичним розвитком світової та української політичної думки;
- набуття студентами вичерпного знання політичної карти світу і окремих історико-географічних регіонів із зазначенням географії «гарячих» точок;
- засвоєння розгорнутої інформації про форми державного устрою та систему органів державної влади, функції державних кордонів;
- ознайомлення зі світовим досвідом організації партійного життя, роллю політичних партій;
- виявлення впливу глобалізаційних процесів на політичну карту світу, державу і окремого громадянина.

В результаті вивчення навчальної дисципліни студенти **повинні знати**:

- об'єктно-предметне поле політичної географії;
- сутність територіально-політичної організації суспільства;
- історичні етапи формування політичної географії;
- внесок українських вчених у формування науково-методичних засад сучасної політичної географії;
- особливості сучасної політичної карти світу та періоди її формування;
- регіональний (субрегіональний) поділ світу, у тому числі з врахуванням цивілізаційного підходу;
- провідні підходи до систематизації (класифікації і типізації) об'єктів політичної карти світу;
- форми правління й адміністративно-територіального поділу держав;
- принципи і норми міжнародного права, на яких ґрунтується мирне співіснування держав;
- механізми зміни форми й розмірів державної території;
- провідні положення міжнародного права щодо делімітації й демаркації державних кордонів;
- функції державних кордонів;
- класифікації державних кордонів;
- основні типи федерацій та їх провідні ознаки;
- основні види виборчих систем та географію їх поширення;
- політико-географічне положення України в сучасному світі.

Студенти **повинні вміти**:

- розкривати суть основних концепцій політичної географії;
- аналізувати територіально-політичні системи різних ієрархічних рангів;
- аналізувати сучасну політичну карту світу;
- давати характеристику політико-географічного положення регіонів і окремих держав світу;
- оцінювати сукупний вплив різних груп факторів на «вибіркову проникність» державних кордонів;
- аналізувати територіальні особливості електоральних переваг населення;
- виявляти ступінь і динаміку політичної поляризації територій різних ієрархічних рівнів;
- визначати соціально-культурну базу відповідних політичних угруповань;
- прогнозувати електоральну поведінку виборців та здійснювати електорально-географічне районування;
- використовувати суспільно-географічні закони для пояснення сучасних регіональних процесів;
- давати оцінку ролі й місцю України у світовому політичному просторі.

Тема 1.

**Об'єктно-предметне поле політичної географії,
її ключові поняття і терміни**

Найрізноманітніші політичні відомості завжди були присутні в географічних країнознавчих описах. Згодом з'явився і термін «політична географія», який стали вживати коли йшлося про розгляд політичної будови держав чи ситуації на політичній карті світу. Першим цей термін використав французький філософ Тюрго у 1750 році.

Це був той період європейської суспільної історії, коли зароджувалися сучасні суспільні науки. Політичну географію як самостійну науку започаткував німецький географ **Фрідріх Ратцель**, який надрукував першу роботу з цієї проблематики у 1885 році та першу монографію під назвою «Politische Geographie» у 1897 році. На межі XIX-XX століть активізували політико-географічні дослідження вчені Великобританії, Франції, США та інших країн.

У цей же час в надрах політичної географії зародилися ідеї геополітики. Сам термін «геополітика» запровадив у науковий обіг шведський політолог і державознавець **Рудольф Челлен** у 1899 році.

Політична географія – особлива суспільно-географічна наука в межах системи географічних дисциплін. З одного боку, політична географія – наука політична, оскільки вивчає насамперед політичні відносини, явища і процеси; але водночас вона є географічною, тому що має на меті вивчення конкретних територіальних соціально-економічних систем та взаємозв'язків між їх елементами.

Таким чином, політична географія – одна з галузей науки, що знаходиться на стику наукових дисциплін, саме такі дослідження в сучасних умовах розвиваються найбільш інтенсивно. Предмети таких галузей науки не просто межують між собою, але й певною мірою накладаються один на одного (ось чому політична географія відноситься до блоку галузево-комплексних суспільно-географічних наук). Політична географія вивчає територіальні аспекти політичної сфери суспільного життя, яка являє собою сукупність багатьох явищ, процесів та громадських інститутів.

У системі політичних наук політична географія має тісні зв'язки з політологією, міжнародним правом, наукою про міжнародні відносини, адміністративним правом і вносить у регіональні та порівняльні аспекти цих наук потужний географічний контекст. Пов'язана політична географія також з історією, економікою (особливо з дослідженнями міжнародних економічних відносин), етнографією, релігієзнавством та іншими дисциплінами.

Спорідненою з політичною географією є геополітика. Об'єкти дослідження цих наук на макрорівні частково збігаються. Різниця – у відмінностях предмета дослідження. Прикладна геополітика до того ж є досить заангажованою (адже здійснюється з позицій інтересів певної держави). Актуальним є перехід до розгляду предмету геополітики з позицій взаємодії, а не конфронтації країн.

Як частина суспільної географії, політична географія надзвичайно тісно пов'язана з іншими її галузями. Політико-географ зобов'язаний знати всі ланки зв'язків у соціально-економічних системах. Наприклад, суттєвий вплив на політичну ситуацію як безпосередньо, так і опосередковано спричиняють особливо-

сті систем розселення, які вивчаються географією населення (індивідуальна психологія і політична орієнтація мешканців тих сільських місцевостей, де населення мешкає переважно у великих селах, і тих, для яких властиве дисперсне розселення фермерського населення, як правило, сильно відрізняються).

Предмет дослідження політичної географії безпосередньо торкається предмета військової географії, особливо під час вивчення великих регіонів. Для військової географії являє інтерес оцінка політико-географічного положення країни чи району, вивчення співвідношення збройних сил, наявність чи відсутність *пацифістських* (проти будь-якого застосування військової сили незалежно від його мети і характеру), *сепаратистських* (за територіальне відокремлення, вихід із складу держави), *іредентистських* (за повернення втрачених колись територій) рухів і виступів та багато іншого.

Політична географія, подібно країнознавству, «синтезує» висновки географії господарства, населення, культури та інших складових нашої науки. Це дозволяє розцінювати політичну географію не тільки як особливу науку, але й як наскрізний напрям, що подібно до географії населення «пронизує» всю суспільну географію.

Політико-географічні дослідження можуть стосуватися також історії розвитку процесів. Це дослідження політико-географічних процесів далекого минулого або спроби політико-географічного прогнозу (наприклад, регіонального прогнозу результатів виборів).

У політичній географії почали вже формуватися і певні підгалузі, для яких можна визначити самостійний об'єкт або предмет дослідження. Це, наприклад, електоральна географія, етнополітична географія, політична географія Світового океану та його акваторій тощо.

Отже, **політична географія** – це суспільно-географічна наука, що вивчає формування політичної карти світу, розміщення і територіальне поєднання політичних сил в їх взаємозв'язку з просторовою організацією життя суспільства (кордонами, адміністративно-територіальним поділом та іншим).

Об'єкт політичної географії – *територіально-політичні системи (ТПС)*, які взаємодіють між собою та з геопростором.

Територіальна політична система – це сув'язь (іншими словами – взаємозалежне сполучення) різноманітних елементів політичної сфери, яка функціонує на певній території. Цілком зрозуміло, що ці системи відрізняються складністю і масштабом.

За складністю ТПС можуть бути інтегральними, багатокомпонентними, «галузевими». Це, наприклад, системи і кластери держав, регіональні інтеграційні утворення, військово-політичні угруповання країн, системи державних кордонів, системи адміністративно-територіальних одиниць, адміністративних центрів, виборчих округів та багато інших. Це також можуть бути системи політичних чинників, що впливають на розвиток систем розселення, загострення екологічних ситуацій тощо.

За масштабами вирізняють ТПС, а, відповідно, і масштаби їх дослідження – **глобального** (світ), **регіонального** (країни та їх групи) або **місцевого** рівня.

Граничним об'єктом дослідження політичної географії виступає власне політична карта світу (як найбільша за масштабом ТПС). *Предметом* є політико-територіальна організація суспільства у географічному просторі.

Поняття «політична карта світу» має подвійне смислове навантаження. В утилітарному розумінні – це географічна карта (атлас) Землі або регіону, на якій відображена різноманітна політико-географічна інформація, у абстрактному (науковому) – усе розмаїття даних про тканину політичного життя світу, окремих регіонів і країн.

В зв'язку з цим не дуже вдалою виглядає спроба визначення політичної карти світу через дефініцію «карта» (до того ж такий підхід «грішить» певною тавтологією). З наукової точки зору слід віддати перевагу визначенню у контексті абстрактного підходу.

Політична карта світу – це сформована сукупність (система) суверенних держав, залежних територій, Антарктиди та вод Світового океану.

Провідна сукупність об'єктів, зображених на ній – це *території, країни та держави*. Найширшим за змістом і частотою використання є поняття «територія» і відповідний йому науковий термін.

Територія – частина поверхні суходолу на Землі з властивим тільки їй набором природних і створених людською діяльністю ресурсів, що має певні просторові межі та географічне положення.

Територія має як суто *кількісні* (площа, протяжність), так і *якісні* (географічне положення, особливості рельєфу, ступінь розчленованості берегової лінії) характеристики. Тому однакові за розмірами території можуть мати різну цінність для суспільства.

Відповідно, коли йдеться про морські простори, вживається термін «**акваторія**»¹. Аквації Світового океану (а це 71% земної поверхні) все активніше долучаються до політичного життя планети, оскільки мова йде не тільки про могутність військово-морських флотів держав, але й свободу цивільного судноплавства, можливості використання природних ресурсів, екологічну безпеку, розвиток рекреаційної галузі тощо.

Логічним виглядає вживання узагальнюючого родового поняття «**геоторія**», в якому об'єднується зміст понять територія, акваторія та аероторія². Отже, для професійного географа важливо розрізняти специфіку вживання атрибутів «геоторіальний», «територіальний» і, тим більше, «просторовий».

Країна – це територія з визначеними кордонами і заселена певним народом, що в політико-географічному відношенні може мати державний суверенітет або бути залежною.

¹ **Аквація** – обмежена частина водної поверхні Землі з властивим їй набором природних та антропогенних властивостей і ресурсів, що характеризується географічним положенням, протяжністю, глибиною тощо.

² **Аероторія** – будь-яка частина повітряної оболонки Землі, відповідним чином співвіднесена із *територією* або *аквацією*. Питання про верхню межу аероторії залишається невирішеним. ІКАО (Міжнародна організація цивільної авіації) пропонує обрати для цього висоту 100 км (далі починається *відкритий космос*, що належить всім без виключення). Але не всі держави з цим підходом погоджуються.

Термін «**аероторія**» вважається більш вдалим, ніж вживаний у юридичній практиці аналог «**повітряна територія**», оскільки у території немає *вертикального* виміру.

Загалом на політичній карті світу налічується близько 230 країн (різні автори називають від 224 до 237 країн; але абсолютна точність у відповіді на це питання є неможливою і навіть некоректною через існування таких спірних за статусом територій, як іспанські міста на африканському березі Сеута і Мелілья або Фолклендські (Мальвінські) Острови; нейтральних зон (наприклад, між Іраком, Кувейтом і Саудівською Аравією); невизнаних і самопроголошених держав, починаючи від Тайваню, Турецької Республіки Північний Кіпр, Придністровської Молдавської Республіки, Косово й Абхазії та завершуючи віртуально-анекдотичною Сіландією³).

Оскільки в сучасному світі існує ціла низка несuverенних утворень з різним статусом (*колонії, напівколонії, окуповані території, спірні території, підопічні території, нейтральні зони* та інші), то по відношенню до таких країн, що позбавлені економічної та політичної самостійності, можна використовувати узагальнюючий термін «*залежні території*». Кількість залежних територій перевищує три з половиною десятки. Держава, що володіє залежними територіями, називається *метрополія*.

Держава – суверенне політичне утворення, *країна* з певною територією, населенням, господарством і політичною владою в ній.

Держава є основним носієм прав і обов'язків у міжнародних відносинах. Таким чином, держава – найбільш важлива політико-географічна одиниця. Лише держави можуть бути членами міжнародних організацій (таких як ООН, МВФ, СБРР, ЄС, НАТО, ОПЕК, МАГАТЕ або подібних), всі інші об'єкти політичної карти мають відносно менше (підпорядковане) значення.

Отже, головною юридичною ознакою держави є *суверенітет* (іншими словами – політична самостійність, незалежність).

Для забезпечення свого суверенітету незалежні держави створюють системи законодавчої, виконавчої та судової влади, валютно-грошову систему, митну і податкову служби, органи безпеки, національні збройні сили, а також дипломатичні установи.

³ Сіландія заснована 1967 р. у *відкритому морі* за 6 миль від узбережжя Великобританії на покинутій морській платформі «Раф Тауер» розміром 140 на 40 метрів. За часи Другої світової війни платформа використовувалася для захисту британської території від гітлерівської авіації. Відставний майор британської армії Рой Бейтс поселився на ній з дружиною і сином, проголосивши тут Князівство Сіландію, а себе принцом-сюзереном Роем Сіландським. 1968 року Великобританія вирішила без зайвого розголосу виселити непроханих гостей. Майор Бейтс встиг на той час добре озброїтися і відкрив з платформи вогонь по катеру берегової охорони. Катер змушений був поплисти геть, а Бейтса заарештувала поліція, коли він відправився на берег за покупками.

Суд Бейтс виграв. Суддя змушений був визнати, що юрисдикція суду не поширюється за межі британської території. У 1987 р. Великобританія розширила свої територіальні води з 3 до 12 морських миль, але принц Рой зустрічно оголосив про розширення територіальних вод Сіландії, уникнувши таким чином входження до складу Великобританії (міжнародне право забороняє включати до свого складу нові території шляхом розширення територіальних вод). Велика держава була змушена «закрити очі» на факт існування Сіландії.

Найприбутковішою справою уряду Сіландії є продаж сіландських паспортів. Наприкінці 90-х років ХХ століття стався справжній вибух «сіландської паспортизації»: 150 тис. мешканців Гонконгу та Макао, які боялися стати громадянами комуністичного Китаю, заплатили по 1 тис. доларів за паспорт. Люблять користуватися сіландськими паспортами пострадянські й балканські мафіозі та деякі інші люди з нечистою совістю.

Тривале існування Сіландії стало можливим завдяки міцним засадам британської демократії і судової системи. Не бракувало підтримки й з боку засобів масової інформації, які вважали Роя Бейтса сучасним втіленням Дон Кіхота, що змагається з бюрократичними млинами буржуазії.

Суверенітет передбачає, що всі незалежні держави формально **рівні** між собою, незважаючи на розміри, чисельність населення й армії, наявність чи відсутність ядерного статусу (хоча витримувати це положення у практиці міждержавних стосунків об'єктивно дуже важко⁴).

Станом на сьогоднішній день число держав на політичній карті світу становить **194**⁵, розподіляються вони по частинам світу таким чином: Європа – 44, Азія – 47, Африка – 54, Америка – 35, Австралія та Океанія – 14.

Територія держави (або державна територія) – це частина земної кулі, що включає в себе сушу та води, їх надра, повітряний простір над ними, які знаходяться в кордонах держави та під її суверенітетом.

До державної території належать також *екстериторіальні елементи*: кораблі, літаки, морські кабелі поза межами власне території держави, території посольств, генеральних консульств, дипломатичних місій і представництв даної держави, на які поширюється її суверенітет.

Не слід плутати *державну* територію з *національною* (або *етнічною*) територією, тобто частиною земної поверхні, яка історично суцільно заселена певним народом. Скажімо, українська державна територія не збігається абсолютно точно з українською етнічною територією. А, наприклад, курдська етнічна територія взагалі розташована у межах п'ятьох держав (Туреччина, Сирія, Ірак, Іран, Азербайджан). Азербайджанці живуть на територіях кількох держав, зокрема в Ірані їх навіть більше, ніж в самому Азербайджані. Схожа ситуація склалася і з розселенням монголів: в Китаї (автономний край *Внутрішня Монголія*) їх мешкає набагато більше, ніж у Монголії.

Державний кордон – це дійсно визначені на земній поверхні або уявні, але позначені на карті лінії, що визначають межі сухопутної та водної території держави. У випадку виходу держави до морів та океанів державним кордоном вважається *зовнішня межа* територіальних вод.

Процес встановлення державних кордонів відбувається у два етапи – спочатку делімітація, а потім демаркація. **Делімітація** – це договірне визначення напрямку та положення кордонів з додаванням відповідної карти; **демаркація** – це безпосереднє встановлення кордонів на місцевості.

Територіальні води – морський 12-тимильний пояс, що прилягає до узбережжя або внутрішніх вод держави. У першому випадку 12 морських миль відраховується від лінії найбільшого відпливу. **Морська миля** є несистемною одиницею виміру відстаней, вона дорівнює **1 км 852 м** (моряки і швидкість руху вимірюють у морських милях за годину та називають ці одиниці «*вузлами*»).

⁴ 19 березня 2014 року на засіданні Ради Безпеки ООН російський представник Віталій Чуркін заявив представнику Катару буквально наступне: «Ще раз вякни щось у такому тоні, і твій Катар не доживе до завтра». А потім додав так, щоби всі почули: «Катар – це де? Катар верхніх чи нижніх дихальних шляхів?» Коментарі тут зайві. Ця хвороба називається «великодержавний шовінізм».

⁵ Офіційно «наймолодшою» державою світу вважається **Південний Судан** (можливі варіанти назви – Нільська Республіка або Азанія), утворена 2011 року. До того цей статус був у Чорногорії, яка отримала незалежність 2006 року. Починаючи з 2008 року ціла низка держав визнала незалежність **Косово**, але Україна принципово не входить до їх кола. Схожа ситуація склалася із проголошенням і визнанням **Абхазії** та **Південної Осетії**. Своєрідною залишається ситуація із карликовою карибською країною **Аруба**. У 1999 році вона вийшла із складу Нідерландських Антильських Островів, але досі не подала заявку на вступ до ООН, тому її продовжують вважати володінням Нідерландів.

Внутрішні води – це розташовані в межах державної території озера, річки, канали, а також внутрішні моря, затоки, бухти та лимани, що мають ширину проходу менше 24 морських миль.

Щоправда, відомі випадки віднесення частини морських вод до внутрішніх і при більшій ширині проходу (вхід у Кольську затоку у Баренцовому морі Росія повністю відносить до своїх внутрішніх вод), а також специфічне вирішення питання по Азовському морю, яке вважається внутрішніми водами одночасно двох держав (Росії та України).

За межами територіальних вод прибережних країн усі держави мають право вільного торгового та військового судноплавства, вільного прольоту над морем, прокладання кабелів та підводних трубопроводів. Міжнародним правом закріплено статус «*відкритого моря*», акваторія якого перебуває у спільному користуванні всіх держав і народів, у тому числі й континентальних (Австрія, Швейцарія, Чехія та деякі інші внутрішньоконтинентальні країни мають власний торговий флот).

З огляду на важливе транспортно-географічне та військово-стратегічне значення деяких *морських проток*, які повністю перекриваються територіальними водами прилеглих держав, їм надано статус *міжнародних* згідно спеціальних угод: Гібралтар (вихід із Середземного моря в Атлантичний океан), Зунд (вихід із Балтійського моря у Північне), Босфор і Дарданелли (вихід із Чорного моря в Середземне).

Використання біологічних багатств та мінеральних ресурсів Світового океану давно вже набуло індустріальних масштабів. Тому група латиноамериканських країн наприкінці 60-х років ХХ століття виступила ініціатором встановлення 200-мильних *виключних морських економічних зон*, які є відкритими для вільного судноплавства, але в них забороняється будь-яка господарська діяльність (вилов риби, заготівля водоростей, видобуток корисних копалин тощо) без дозволу держави-хазяйки.

До середини 80-х років ХХ століття цей приклад наслідували практично всі держави світу. Зараз на економічні зони припадає 40% акваторії Світового океану, у тому числі райони, які дають 96% вилову риби (через це свого часу виникла низка конфліктів, зокрема «*тріскові війни*» між Канадою і Францією, Великобританією та Ісландією).

Виключні морські економічні зони часом набагато перевищують площу суходільної території держави і можуть багато додати до ресурсного потенціалу тієї чи іншої країни. Наприклад, у Японії площа суходільної державної території становить 372 тис. км², натомість акваторія виключної економічної зони займає 4,5 млн. км². Взагалі, проведення економічної зони навіть навколо мікроскопічного острівця додає 400 км² акваторії в господарське розпорядження країни. В результаті така карликова острівна країна як Федеративні Штати Мікронезії (площа суходолу становить всього 701 км², а чисельність населення – 114 тис. осіб) має виключну економічну зону в Тихому океані площею у 6 млн. км². Ще краща ситуація в іншій океанійській країні Кірибаті: при сумарній площі суходолу у 730 км² та чисельності населення у 76 тис. осіб вона має акваторію виключної економічної зони аж у 8 млн. км².

Боротьба за встановлення контролю над районами континентального шельфу є важливим елементом геостратегії багатьох держав, що пов'язано з доступом до мінеральних та інших ресурсів, нехай поки що і недостатньо розвіданих та вивчених.

Наприклад, Україна лише 2009 року врегулювала проведення меж морської економічної зони з Румунією у Чорному морі (через суперечку стосовно статусу острова Зміїний), натомість досі залишається неврегульованим питання розмежування з Росією у Азовському морі й Керченській протоці).

Особливим об'єктом політичної карти світу є **Антарктида**. Цей материк позначається на політичній карті світу білим кольором зовсім не через льодовиковий покрив, а тому, що не має жодного державного утворення, та й взагалі не має постійного населення.

Територія Антарктиди згідно міжнародних домовленостей не належить нікому. Цей політико-географічний регіон включає сам материк та прилеглі до нього акваторії Світового океану до 60° південної широти включно.

Сьогоднішня Антарктида – це нейтральна демілітаризована територія, статус якої регулюється Договором про режим Антарктиди, підписаним у Вашингтоні у 1959 році. Держави, що підписали договір, погодилися «заморозити» свої територіальні претензії на антарктичні райони, які не можна використовувати як військову базу або театр воєнних дій.

Натомість в Антарктиді виділяються *сектори відповідальності* певних країн за збереження природних комплексів у незайманому стані. Поки що будь-яка господарська діяльність в Антарктиді заборонена, крім науково-дослідних робіт. Зараз в Антарктиді працюють наукові станції 17 країн світу, серед них й України. Українська станція «*Академік Вернадський*» (колишня британська станція «*Майкл Фарадей*»⁶) розташована за координатами 66°15' південної широти та 64°16' східної довготи на острові Галіндез Аргентинського архіпелагу. Завдяки участі в антарктичних дослідженнях Україна отримала квоту щодо вилову криля і риби у шельфовій зоні Антарктиди.

Слід визнати, що крім розглянутих загальноновизнаних об'єктів політичної карти світу, у XXI столітті швидко зростає значення нових агентів світосистемних процесів. Такими є транснаціональні корпорації і банки (ТНК і ТНБ), міжнародні організації (МВФ, СБРР, СОТ, ФАО), регіональні інтеграційні системи (ЄЕС, НАФТА, АСЕАН), світові міста, насамперед Нью-Йорк, Токіо, Осака, Лондон, Париж, Берлін, Мюнхен, Рим та інші.

Суми річних продажів найбільших ТНК світу (таких як «Екссон-Мобіл», «Бритіш Петролеум», «Шеврон-Тексако», «Дженерал Моторз», «Дженерал електрик», «Тойота» та подібних їм) співставні з валовим внутрішнім продуктом малих європейських країн або найбільших країн Азії. Вартість же цінних паперів та фінансові можливості деяких ТНК або міжнародних організацій на кшталт МВФ та СБРР (останніх інколи називають «світовим урядом у підпіллі») перевищують розміри накопичень золотовалютних резервів навіть таких країн як ФРН, Великобританія, Франція, Італія, Росія. Колосальні фінансові

⁶ Передача станції українським полярникам відбулася 6 лютого 1996 року.

можливості мають великі світові міста (агломерації Нью-Йорку, Токіо, Лондону, Парижу продукують 20-25% ВВП своїх держав).

Звичайно, що у правовому аспекті держава поки що є вищою, а ТНК – підпорядкованою одиницею, адже діяльність останніх регулюється законами перших. Та навіть не маючи законодавчої ініціативи, завдяки глобалізації ТНК отримали унікальну можливість активно лобіювати свої інтереси як на внутрішніх, так і зовнішніх ринках, а також суттєво впливати на прийняття політичних рішень.

Традиційно забезпечення зв'язків між компонентами світосистеми здійснювалося шляхом руху товарів та послуг на ринках, особливо в зовнішній торгівлі сировиною, промисловими та сільськогосподарськими товарами, а також при трансфері технологій та русі інвестицій. Але на межі тисячоліть в умовах інформаційно-технологічної революції створено нові інтернаціональні транспортно-логістичні та інформаційно-комунікаційні системи. Формується небачена суперсистема фінансово-інформаційних зв'язків у масштабах всієї планети. Нової якості набувають цивілізаційні комунікації в галузях культури, мистецтва, спорту, мас-медіа, шоу-бізнесу.

Висновки:

1. Політична географія – це суспільно-географічна наука, що вивчає формування політичної карти світу, розміщення і територіальне поєднання політичних сил в їх взаємозв'язку з просторовою організацією життя суспільства (кордонами, адміністративно-територіальним поділом та іншим).

2. Термін «політична географія» вперше запропонував французький філософ А. Тюрго у 1750 році, але «науковим батьком» політичної географії став німецький антропогеограф Фрідріх Ратцель (1844 – 1904).

3. Протягом ХХ століття політична географія пройшла складний шлях розвитку. Кілька «спалахів» інтересу до політико-географічних досліджень «спровокували» поступову трансформацію уявлень про об'єкт і предмет науки. Спочатку стало зрозуміло, що в географії соціально-економічні й культурологічні геопросторові відмінності не завжди пов'язані з відмінностями суто природними, а пізніше суттєво змінилося розуміння і самого поняття «політика».

4. У політичній географії вже сформувалися певні підгалузі із самостійними об'єктами і предметами дослідження – наприклад, електоральна географія, етнополітична географія, політична географія Світового океану.

5. В сучасному розумінні *об'єктом* політичної географії слугують територіально-політичні системи (ТПС), які взаємодіють між собою та з геопростором. Під ТПС розуміється сув'язь різноманітних елементів політичної сфери, яка функціонує на певній території. Найбільша за масштабом ТПС – це політична карта світу.

6. *Предметом* політичної географії слугує політико-територіальна організація суспільства в географічному просторі.

7. Політична карта світу – це сформована сукупність (система) суверенних держав, залежних територій, Антарктиди та вод Світового океану.

8. Поняттєво-термінологічний апарат політичної географії ґрунтується на визначеннях геоторії, країни, держави, державної території і державних кордонів, територіальних і внутрішніх вод, політико-географічного положення та ін.

9. Геоторія – узагальнююче родове поняття, в якому об'єднується зміст таких термінів як територія, акваторія та аероторія.

10. Територія – частина поверхні суходолу на Землі з притаманними їй природними та створеними людською діяльністю ресурсами, яка має певні просторові межі й географічне положення.

11. Акваторія – обмежена частина водної поверхні Землі з властивим їй набором природних та антропогенних властивостей і ресурсів, що характеризується географічним положенням, протяжністю, глибиною тощо.

12. Аероторія – будь-яка частина повітряної оболонки Землі, відповідним чином співвіднесена із територією або акваторією.

13. Країна – територія з визначеними кордонами, заселена певним народом, яка в політико-географічному відношенні може мати державний суверенітет або бути залежною. На політичній карті світу налічується близько 230 країн.

14. Держава – суверенне політичне утворення, країна з певною територією, господарством і політичною владою в ній. Сучасна політична карта світу налічує 194 держави.

15. Суверенітет – незалежність держави, її право самостійно вирішувати свої внутрішні та зовнішні справи без втручання сторонніх сил, здатність вступати у політичні відносини з іншими суб'єктами міжнародного права, а також бути членом відповідних міжнародних організацій.

16. Територія держави – частина земної кулі, до якої входять суша та води, їх надра, повітряний простір над ними, що перебувають у кордонах держави та під її суверенітетом.

17. Державний кордон – позначені на земній поверхні чи уявні, але позначені на карті лінії, які визначають межі сухопутної або водної території держави.

18. Територіальні води – морський 12-мильний пояс, що прилягає до узбережжя чи внутрішніх вод держави. В першому випадку відстань відраховується від лінії найбільшого відпливу. Зовнішні межі територіальних вод вважаються державним кордоном на морі.

19. Внутрішні води – розташовані в межах державної території озера, річки, канали, внутрішні моря, затоки, бухти та лимани, які мають ширину проходу меншу за 24 морських милі.

20. Економічна зона – 200-мильна морська смуга, яка прилягає до територіальних вод держави, відкрита для вільного судноплавства, але заборонена для господарської діяльності з боку інших країн.

21. Геоторія Антарктиди включає в себе материк та прилеглі до нього акваторії Світового океану до 60° пд. ш. включно, які згідно міжнародних домовленостей не належать нікому.

22. Новими агентами світосистемних процесів внаслідок глобалізації та інформаційно-технологічної революції стають потужні міжнародні організації, кластери держав, ТНК і ТНБ, світові міста тощо.

Тема 2.

Державний устрій

Важливою ознакою держав виступає державний лад (устрій). При його дослідженні виділяють два аспекти – вертикальний розподіл влади (*форма правління*) і горизонтальний (тобто територіальний) розподіл влади (*адміністративно-територіальний устрій*). Методика дослідження державного ладу відображена на рис. 2.1. Як бачимо, залежно від принципів організації верховної влади та способу взаємодії між її основними гілками (законодавчою, виконавчою, судовою) виділяють чотири форми правління, а залежно від принципів побудови стосунків між центральними і місцевими органами влади та ступеню розвитку самоврядування виділяють дві форми адміністративно-територіального поділу.

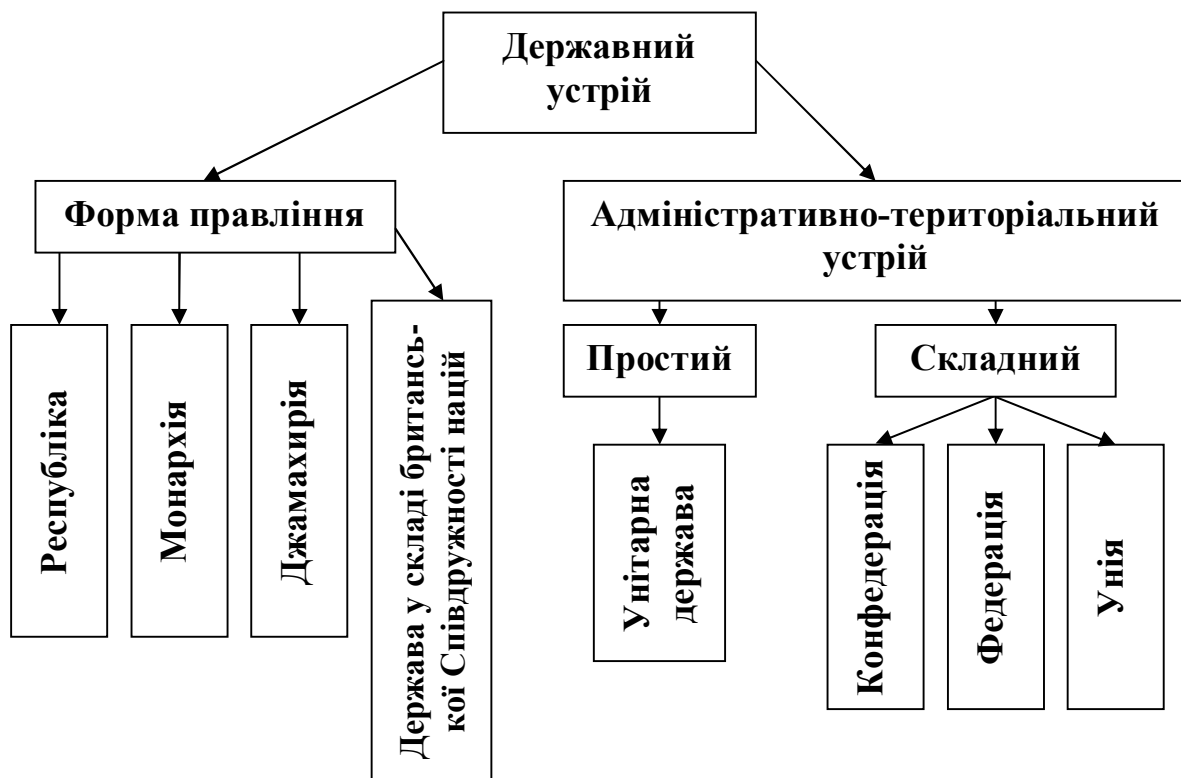

Рис. 2.1. Схема вивчення державного устрою

Форми правління держав.

1. Більшість держав світу – республіки (149). **Республіка** – це така форма правління, за якої всі органи влади є виборними.

Залежно від розподілу повноважень між парламентом і президентом республіки поділяються на президентські, парламентські та змішані (парламентсько-президентські і президентсько-парламентські). Типово *президентськими республіками* є США та більшість країн Латинської Америки. У таких республіках обраний всім народом президент має широке коло повноважень, він одночасно є і главою держави, і главою уряду (посади прем'єр-міністра може не бути). Парламент виконує виключно законодавчі функції і має лише опосередкований вплив на уряд.

У *парламентських республіках* уряд формується парламентом. Уряд очолює, як правило, лідер тієї політичної партії, яка набрала більшість голосів на виборах в парламент. Парламент не тільки створює закони, але й спрямовує діяльність уряду. У парламентських республіках теж може бути президент (як, наприклад, у ФРН, Італії, Австрії, Ізраїлі, Індії), але його повноваження досить обмежені, мають переважно представницький характер (керівництво нагородною системою, приймання вірчих грамот від іноземних послів та інше). До того ж цей президент часто обирається парламентом, а не всіма виборцями.

Парламентсько-президентські і *президентсько-парламентські* республіки (більшість держав Центральної Європи) у різних комбінаціях поєднують владу парламенту і президента, функції яких розподілені згідно конституцій.

2. **Монархія** – форма правління, за якої політична влада успадковується. Монархій в світі – 30 (17 королівств, 4 емірати, 3 султанати, 3 князівства, 1 герцогство, 1 імперія, 1 папська держава). Найбільше монархій сконцентровано у Старому Світі (Європа – 12, Азія – 13, Африка – 3), у Новому Світі їх всього 2 (в Океанії – Тонга та Західне Самоа), а в такій частині світу, як Америка, взагалі немає монархій.

Монархії поділяються на *конституційні* (обмежені) та *абсолютні* (необмежені). У конституційних монархіях влада монарха суворо обмежена конституцією. Монарху, як правило, залишаються лише символічні представницькі функції. Таких монархій в сучасному світі, безумовно, більше. Прикладами можуть слугувати Швеція, Норвегія, Данія, Великобританія, Іспанія, Марокко, Японія та інші. В абсолютних монархіях влада монархів не обмежується, вони особисто очолюють всі її гілки – законодавчу, виконавчу, судову. Фактично будь-який документ за підписом монарха одразу отримує силу закону. Прикладами абсолютних монархій слугують Бруней, Кувейт, ОАЕ, Оман, Свазіленд. Різновидом абсолютних виступають *теократичні* монархії (Ватикан, Саудівська Аравія), в яких монарх водночас є і главою церкви, і главою держави.

Існують певні різночитання державного статусу: Андорра фактично є республікою, але формально вона – конституційна монархія під подвійним протекторатом (з боку Франції сувереном виступає президент, з боку Іспанії – єпископ Урхельський).

3. **Джамахирія** (з арабської мови – народовладдя, влада мас) – форма правління, за якої відсутні традиційні інститути влади (зокрема замість парламенту вищим законодавчим органом являється Всенародне Зібрання); вважається, що всі політичні рішення приймаються усім народом.

Джамахирія в світі одна (Лівія). Переклад терміну з арабської мови аналогічний перекладу з грецької мови терміну «республіка». Але це не дає підстав ототожнювати джамахирію як форму правління з республікою, адже джамахирія не має традиційних республіканських інституцій (зокрема парламенту).

У світовій політичній історії найближче до ідеї джамахирії стоїть народне віче, добре відоме у Давній Греції та й на теренах Київської Русі, потім трансформоване у козацький сход в Козацькій республіці. Механізм реалізації такого народовладдя детально описаний у багатьох історичних документах.

Збори Спартанської ради старійшин відбувалися на великому полі, де не було ані храмів, ані галерей, окрім однієї невеликої будівлі без вікон. В цьому приміщенні знаходилися члени «лічильної» комісії. Виборчий процес або затвердження певних рішень відбувалися вітанням вголос всіх присутніх. «Лічильна» комісія не могла бачити претендента або чути конкретні виступи, натомість вона фіксувала потужність вигуків, за якою і визначалися переможці.

Д.І. Яворницький описав для нащадків процес обрання кошового отамана у Запорізькій Січі. Попередній кошовий отаман звертався до січового товариства: «Панове-молодці! У нас сьогодні новий рік, чи не бажаєте Ви, за старим звичаєм, переміняти свою старшину і замість неї обрати нову?». Якщо товариство було задоволене своєю старшиною, то на це запитання лунала відповідь: «Ви добрі панове, пануйте ще над нами». Якщо ж над майданом западала тиша – знак недовіри – тоді кошовий, суддя, писар клали на стіл символи своєї влади і, подякувавши всім за шану, уходили. Після цього козаки висували кандидатів. Кандидати теж мали піти з ради до своїх куренів. Так своєрідно забезпечувалася таємниця голосування. А вже після обрання однієї з кандидатур старі й найповажніші козаки йшли до обраного в курінь і просили його стати кошовим. Обраному належало двічі відмовитися, і тільки за третьою пропозицією він брав до рук булаву. Довбиш бив у литаври, а старі січовики посипали голову кошового піском та брудом, щоб не забував свій родовід і не прагнув володарювати над товаришами.

В сучасних умовах ідеї джамахирії найкраще можуть бути реалізовані через механізм референдумів⁷ (плебісцитів), якщо вони матимуть законодавчу силу, тобто їх рішення будуть обов'язковими для виконання органами державної влади різних ієрархічних рівнів. Абсолютним рекордсменом серед країн світу за кількістю проведених референдумів є Швейцарія.

4. Держава в складі британської Співдружності націй (14). До самої Співдружності входить близько 50 країн, практично всі колишні британські колонії – Індія, Шрі Ланка, Малайзія, Бруней та інші. Але для 14 держав, які добровільно обрали британську королеву символом найвищої державної влади (щоправда, свої можновладні функції королева делегує генерал-губернаторам), британська Співдружність стає формою правління (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Тувалу, Ямайка, Барбадос та інші). Деякі з названих держав навіть використовують зовнішні атрибути Великобританії (частково копіюють державний прапор, в якості гімну використовують британський «Боже, бережи королеву» тощо). Генерал-губернатор за своїми функціями близький до президента у парламентських республіках (але підкреслимо, що він призначається британською королевою, а не обирається народом або парламентом; та й прем'єр-міністр в цих державах приносить присягу на вірність королеві).

З метою уникнення термінологічних непорозумінь (адже *британська Співдружність націй* – це водночас і міждержавне інтеграційне об'єднання для 54 суб'єктів політичної карти світу, і специфічна форма правління для 14 держав),

⁷ **Референдум** – всенародне голосування (опитування) з принципово важливих питань життя держави і суспільства. **Плебісцит** (від латинського *plebs* – простий народ і *scitum* – рішення, постанова) – один з варіантів назви всенародного голосування.

в англomовній географічній літературі для позначення цієї форми правління використовується інша назва – «**Королівство Співдружності**».

При цьому мешканці Королівств Співдружності є громадянами своїх держав, а не підданими Великобританії, відповідно, такі держави в складі британської Співдружності націй здійснюють незалежну внутрішню й зовнішню політику. Цікаво, що всі Королівства Співдружності розташовані в Новому Світі (9 в Америці, ще 5 – в Австралії та Океанії).

Адміністративно-територіальний поділ (устрій)

Всі держави, за винятком хіба що карликових, заради організації внутрішнього управління поділені на менші територіальні одиниці. Як правило, ці територіальні одиниці мають сувору ієрархію підпорядкування, а кожному рівню ієрархії притаманні певні управлінські функції:

- забезпечення контролю центральної влади над країною, що передбачає збір і передачу інформації «знизу доверху» та наказів центру «згори донизу», доступність організаційних центрів території зі столиці і регіональних центрів;
- забезпечення мобілізації сил і засобів у разі воєнних дій або надзвичайних ситуацій; протидія сепаратистським силам;
- забезпечення збору податків;
- розміщення органів влади, яке відповідало б найкращому виконанню вищезазначених функцій;
- забезпечення державного регулювання життєдіяльності різних сфер суспільства, у тому числі його економічної діяльності та освоєння програм регіонального розвитку;
- територіальна організація державних служб (санітарної, поштової, пожежної та інших).

Історично склалося так, що за адміністративно-територіальним устроєм держави поділяються на **прості і складні**.

Прості або *унітарні* (тобто цілісні) держави кількісно значно переважають, їх 167. В унітарних державах діють єдині для всієї країни конституція, громадянство, система права, органів влади тощо. Унітарна держава керується з одного центру і не має у своєму складі самоврядних утворень.

Але існує низка держав, які конституційно визначились як унітарні, однак при цьому вони мають деякі ознаки федерацій завдяки наявності у їх складі автономних утворень: Україна (Крим), Іспанія (Каталонія, Країна Басків і Галісія), Данія (Фарерські острови, Гренландія), Франція (Корсика), Великобританія (Шотландія, Уельс, Північна Ірландія), Італія (Валле-д'Аоста, Трентіно-Альто-Адідже, Фріулі-Венеція-Джулія, Сардинія), Азербайджан (Нахічевань), Танзанія (Занзібар), Китай (Внутрішня Монголія, Тибет, Сінцзян-Уйгурський, Нінся-Хуейський і Гуансі-Чжуанський автономні райони).

Складні держави (їх всього 27: в Європі – 6, в Азії – 7, в Африці – 5, в Америці – 7, в Австралії та Океанії – 2) можуть бути союзними (*федерація*), союзом держав (*конфедерація*) або об'єднанням декількох держав під скіпетром одного монарха (*унія*).

Чисельність складних держав можна було б збільшити до 40, якщо врахувати вищенаведені приклади унітарних за конституціями держав, що мають автономії у своєму складі (неофіційно такі держави інколи називають *напів- або квазіфедераціями*). Власне, не всі федеративні за конституцією держави відповідають всім критеріям федерації на практиці.

Як бачимо, відсутня чітка межа між федераціями і не-федераціями. Набагато легше сказати, які держави не є федеративними, ніж дати вичерпне визначення «справжньої» федерації. Різноманітність форм адміністративно-територіального поділу являє собою своєрідний континуум.

В сучасних умовах серед складних за адміністративно-територіальним устроєм держав зустрічаються лише **федерації** – тобто союзні держави, до складу яких входять самоврядні території, що мають певну політичну та економічну самостійність (землі у ФРН, кантони в Швейцарії, штати у США, провінції в Канаді, емірати в Об'єднаних Арабських Еміратах, республіки в Росії). При цьому питання оборони, зовнішньої політики, фінансової діяльності тощо перебувають у компетенції федеральної (центральної) влади. Отже, суб'єкти федерації не є суверенними утвореннями і не є суб'єктами міжнародного права.

Суб'єкти федерації можуть бути або *етнічними автономіями*, тоді кожен з них стає органом самоврядування певного народу (як в Швейцарії, Бельгії, Індії, Росії тощо), або *територіальними автономіями*, у яких немає суттєвих відмінностей за етнічними, мовними чи релігійними ознаками (так у ФРН, Австрії, США, Австралії).

Парламент у федеративних державах зазвичай має двопалатну структуру. Нижня палата представляє інтереси всього суспільства (кількість депутатів еквівалентна кількості населення адміністративно-територіальних одиниць), а верхня – презентує інтереси суб'єктів федерації (представництво депутатів від різних самоврядних територій може бути однаковим).

Конфедерації відомі в політичній історії як союзи незалежних держав, що об'єднуються для розв'язання певних політичних або військових цілей, зберігаючи при цьому свою самостійність (США з 1776 р. по 1787 р., Швейцарія за Конституцією і зараз так називається, хоча фактично давно перетворилася у федерацію). Перспективним є використання цієї форми адміністративно-територіального поділу при можливому об'єднанні Північної і Південної Кореї, Китаю і Тайваню, при вирішенні проблем територіальної цілісності деяких пострадянських держав (Молдова, Грузія, Азербайджан).

Унії в сучасному світі теж немає. Найвідоміша в історії унія – польсько-литовська (1386-1568), до складу якої входила й територія України.

Стосовно британської Співдружності націй (БСН) або Союзу Незалежних Держав (СНД) слід зауважити, що вони не є унією чи конфедерацією в силу того, що не мають достатнього для цього рівня інтеграції.

Ключову роль у системі адміністративно-територіального поділу будь-якої держави відіграє столичний регіон. У федеративній державі він об'єднує політичне життя самоврядних територій, а в унітарній державі на ньому зосереджені всі адміністративно-управлінські зв'язки адміністративно-територіальних одиниць держави.

Столиця – це головне місто держави, адміністративно-політичний центр країни. В ній розташовуються вищі органи державної влади і державного управління, судових, стратегічних військових та інших установ. У більшості випадків столиця або весь столичний регіон є основним економічним осередком країни. Столиця має широкі міжнародні зв'язки, це місце перебування дипломатичних представництв іноземних держав, а часом і впливових міжнародних організацій, офісів транснаціональних корпорацій та банків.

Найважливішим для столиці є виконання управлінської політичної діяльності для країни в цілому, і це є або однією з провідних, або й основною функцією *столичного міста*. При цьому столичне місто має забезпечити виконання як внутрішніх, так і зовнішніх політичних функцій столиці держави. Для цього бажано, щоб воно мало кращу оснащеність системами інфраструктури, ніж інші міста держави.

Для забезпечення внутрішніх потреб управління державою місто повинне мати хорошу транспортну доступність до регіонів країни, посилені комунікації ліній зв'язку, підвищений рівень управлінської інфраструктури, інфраструктури гостинності та сервісу, зрештою – якісний житловий фонд і відповідні системи комунального господарства. Для забезпечення потреб у комунікаціях із зовнішнім світом сьогодні вкрай необхідні: сучасний міжнародний аеропорт, засоби зовнішніх електронних комунікацій та «вбудованість» у міжнародні інформаційні системи, які надавали б державі, а особливо її столиці, доступ до інформації і контактів в усіх куточках планети.

За генезисом набуття столичних функцій в історичному контексті виділяють різні *типи столичних міст*.

Родові столиці. У феодальні часи численний, а нині майже відсутній тип столичного поселення, статус якого пов'язаний з його володінням певною особою (королем, князем, гетьманом тощо). Такими були, наприклад, Краків у Польщі, Толедо в Іспанії, в Україні – Чигирин за Богдана Хмельницького, Батурин – за Івана Мазепи.

Столиці – історичні міста. Вони, як правило, виростили як управлінські і політичні центри, що мали вигідне географічне положення і виражали загальнонаціональні інтереси як ядра «серцевинних» територій національних держав, що зароджувалися. У Європі такими є Париж, Лондон, Рим, Відень, Будапешт, Стокгольм, Копенгаген, Прага, Київ, Москва.

Ситуативні столиці. Їх виникнення пов'язано з екстремальними ситуаціями політичного або природного характеру, коли основна столиця не може виконувати свої функції. Це, наприклад, у часи Другої світової війни Віші у Франції або Чунцін в Китаї. В Україні – це Кам'янець-Подільський в часи революційних подій початку 20-х років ХХ століття.

Штучні столиці. До їх числа можна віднести значну частину тих столиць, які були штучно створені як адміністративні центри колоніальних володінь, що згодом здобули незалежність. Але іноді вони виникали і як центри імперського впливу на певних самоврядних територіях (в Україні – Глухів часів Гетьманщини або Харків часів Радянського Союзу).

Політичні столиці. Створюються заради підтримання рівноваги політичних впливів регіональних політичних сил (Вашингтон – у США, Канберра – в Австралії, Оттава – в Канаді) або планомірно розбудовуються заради організації більш ефективного управління країною, наприклад Анкара в Туреччині, Бразилія в Бразилії, Астана в Казахстані, Абуджа в Нігерії, Додома в Танзанії, Путраджая в Малайзії тощо.

За характером географічного положення столичне місто може займати центральне або периферійне (як варіант – приморське) положення. Географічне положення столиці відтворює сукупність важливих для її функціонування просторових відношень щодо інших суспільно-географічних об'єктів на території країни та навколишнього світу. Воно визначає місце столичного міста в ієрархії адміністративно-територіального поділу держави, його роль у географічному поділі праці та характер і геопросторовий каркас всіх суспільно-географічних зв'язків у країні.

Згідно з гіпотезою Д.І. Менделєєва, нині популярною в геополітиці, оптимальне місце для столиці держави слід шукати на рівній відстані між географічним центром (*геоцентром*) країни та центром поля розміщення населення (*демоцентром*) країни. Ідеальний випадок – це повне їхнє збігання.

Центральне положення характерне для столиць, які знаходяться в зонах перетину природних або суспільно-географічних комунікацій. Крім Києва, подібна ситуація властива Будапешту, Празі, Варшаві, Ризі. Розташування близьке до географічного центру країни мають Мінськ, Мадрид, Анкара, Багдад та інші.

Периферійне положення столиці може бути пов'язане або зі зміною конфігурації державної території протягом історичного розвитку, або з орієнтацією столичного міста на забезпечення міжнародних зв'язків держави. У першому випадку – це Відень, Єреван, Сеул та інші; у другому – Монтевідео, Буенос-Айрес, Лісабон, Копенгаген, Афіни.

За функціональними ознаками столичні міста можуть бути *монофункціональні* або *поліфункціональні*.

Монофункціональні столиці виконують лише політичну функцію (управління правовим полем і політичним життям держави). Таких міст порівняно небагато: Оттава, Канберра, Абуджа, Астана, Ямусукро тощо. Певний час монофункціональними столицями були Вашингтон та Бразилія, але тепер в них розвинені різноманітні функції.

Поліфункціональні столиці разом з політичними функціями концентрують економічні, фінансові, культурні, наукові, освітні, а також, як правило, є провідними духовними, релігійними та історичними центрами, що посилює значення їхніх туристично-рекреаційних функцій. Це можуть бути:

а) поліфункціональні столиці моноцентричних держав з багатомільйонним населенням (Париж, Лондон, Москва, Київ, Мінськ, Будапешт, Токіо, Мехіко, Буенос-Айрес та інші);

б) поліфункціональні столиці складних або великих держав, які є великими містами, але не одноосібними лідерами в країні (Пекін в Китаї поступається Шанхаю, Рим в Італії поступається Мілану, Нью-Делі в Індії менший за Калькутту і Бомбей (Мумбай));

в) поліфункціональні столиці слаборозвинених або невеликих за чисельністю населення держав, у яких столиця – найбільше місто, де зосереджується лєвова частка економічної активності держави (Бриджтаун у Барбадосі, Банжул у Гамбії, Вадуц у Ліхтенштейні, Далап-Уліга-Дарріт (Маджуро) на Маршаллових Островах тощо).

Групування залежних територій.

Державний лад для колоній, напівколоній, протекторатів, окупованих і підопічних територій не визначається, оскільки названі об'єкти політичної карти не володіють ознаками держави, зокрема не мають суверенітету. Тому замість форми правління вказується статус залежності та від кого залежить (чийм володінням є) дана територія. Наприклад: Бермудські Острови – володіння Великобританії; Західна Сахара – територія, що окупована Марокко; Фолклендські (Мальвінські) Острови – спірні між Великобританією та Аргентиною; Нова Каледонія – заморська територія Франції і т.д. З тієї ж причини залежні території не мають столиць (оскільки не мають власного уряду, парламенту), для них прийнято користуватися поняттям «адміністративний центр».

На початку ХХІ століття залишилося близько трьох з половиною десятків залежних територій, разом вони займають площу у 2,6 млн. км² (з них 2,2 млн. км² припадає на Гренландію) та мають заледве 13 млн. населення (найбільшими за людністю є Пуерто-Рико – майже 4 млн. осіб та Західний берег Йордану і Сектор Газа – 3,3 млн. осіб). Це становить 1,6% площі суходолу та 0,25% населення Землі. Частка залежних територій в світовій економіці є ще меншою. Найчастіше вони мають лише військово-стратегічне значення.

У відповідності до специфіки статусу залежних територій, їх поділяють на три групи.

Перша група: колонії, які офіційно включені до списку ООН на деколонізацію (Гібралтар, Бермудські Острови, Фолклендські Острови, Східне Самоа, Гуам, Північні Маріанські Острови, Віргінські Острови, Західна Сахара та ін.).

Друга група: території, по яким є угоди про припинення іноземного володіння з чітко визначеною датою отримання незалежності (Намібія у 1991 р., Східний Тімор у 2002 р.) або входження до складу певної держави (Гонконг-Сянган у 1997 р., Макао-Аоминь у 1999 р. повернені Китаю, зона Панамського каналу у 1999 р. остаточно передана під юрисдикцію Панами). Друга група завжди є найменшою за чисельністю, оскільки з неї країни поступово вибувають. У даний момент ця група взагалі є пустою, тому що всі попередні угоди виконані⁸, а нових немає.

Третя група: території з невизначеним статусом. Вони не включені до списку ООН на деколонізацію з різних причин. У деяких випадках країни-метрополії вважають їх своїми невід'ємними частинами (зокрема Франція проголосила Гваделупу, Мартиніку, Гвіану, Сен-П'єр і Мікелон, Реюньйон та інші

⁸ Щоправда рішення Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 року щодо скасування британського мандата на Палестину і створення на її території двох держав – єврейської та арабської – виконано лише наполовину. Арабська Палестина зараз контролюється Ізраїлем та має невиразну автономію, фактично перебуваючи в його складі.

колонії своїми заморськими департаментами; Австралія вважає Кокосові Острови, а Нова Зеландія Острови Кука продовженням основної території). Спірний статус з точки зору Марокко мають іспанські міста Сеута і Мелілья на африканському континенті. Але всіх перевершила Пуерто-Рико, проголосивши себе державою, що вільно приєдналася до США.

Висновки:

1. В політичній географії досліджується 2 аспекти державного ладу: **форма правління і адміністративно-територіальний устрій**.

2. Найпоширенішою формою правління в сучасному світі є *республіка* (149 із 194 держав); зустрічаються також *монархії* (30), *Королівства Співдружності* (14) і *джамахирія* (1).

3. За адміністративно-територіальним поділом переважають **прості** (унітарні) держави, разом з квазіфедераціями їх у світі 167. **Складних** (федеративних або конфедеративних за діючими Конституціями) держав на політичній карті світу всього 27.

4. Головне місто держави, її адміністративно-політичний центр – це **столиця**. Згідно генетичної типології виділяються столиці *родові, історичні, ситуативні, штучні й політичні*. За функціональними ознаками столиці бувають *моно-* і *поліфункціональними*.

5. Державний лад для колоній, протекторатів, окупованих і підопічних територій, нейтральних зон, а також інших несuverенних об'єктів політичної карти світу – не визначається. Спільна назва для цієї групи країн – **залежні території**.

6. Залежні території не мають столиць, у них є тільки *адміністративні центри*, в яких розташовуються органи колоніальної влади або органи місцевого самоврядування, що не виконують законодавчих функцій.

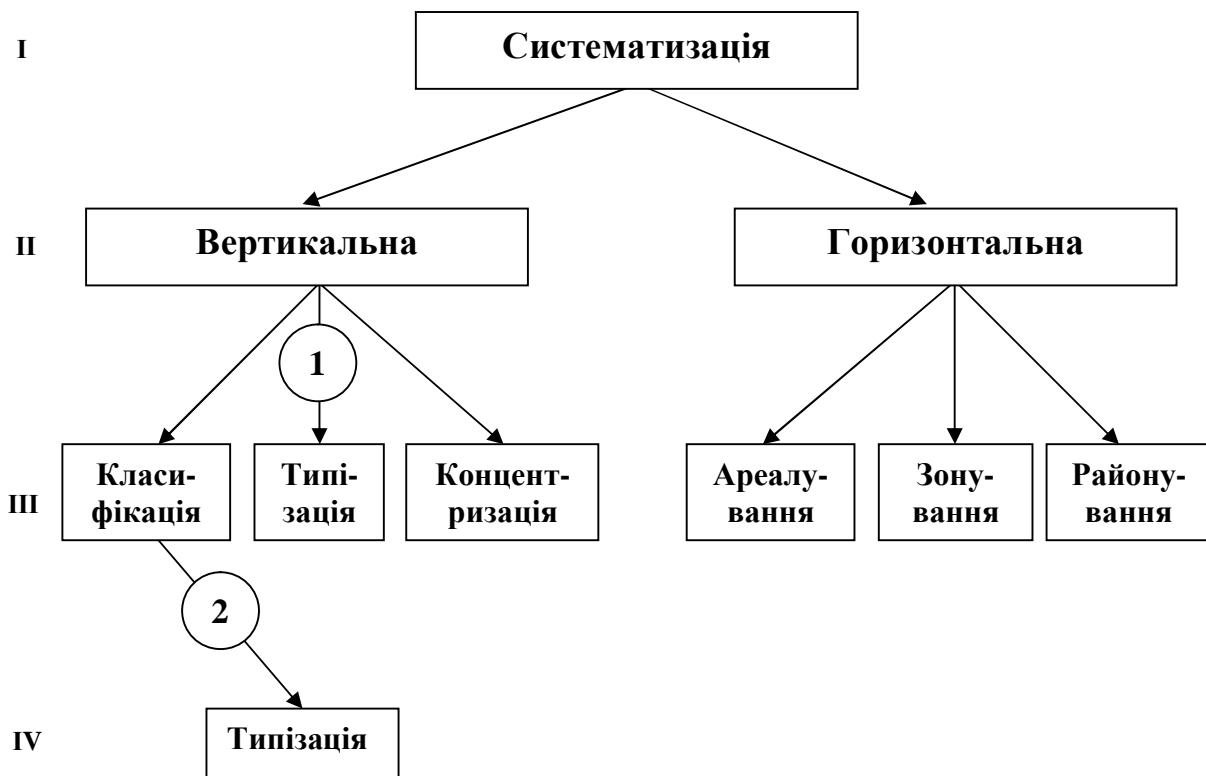
Тема 3.

Наукова систематизація об'єктів політичної карти світу

Ватикан, Італія, Росія та Китай – держави, але перша є лише кварталом в межах столиці другої, а за розмірами державної території і чисельністю населення поступається двом останнім у мільйони разів. Отже, виникає нагальна потреба у впорядкуванні різноманітної кількісної та якісної інформації про певні об'єкти політичної карти світу. Реалізується ця потреба через використання систематизації, як важливої складової *порівняльно-географічного методу*.

Сутність цього традиційного методу досліджень полягає у виявленні рис спільності і розбіжності процесів, властивостей і станів декількох географічних об'єктів. Особлива цінність названого методу полягає в тому, що він допомагає краще з'ясувати всю багатоманітність географічних типів людської діяльності в різних природних і соціально-економічних умовах.

Систематизація – система методичних прийомів поділу (розчленування, групування тощо) досліджуваних явищ на такі сукупності⁹, кожна з яких мала б певні ознаки спільності і, водночас, істотно відрізнялася б від інших сукупностей. Систематизація може бути як вертикальною (тобто ознаковою), так і горизонтальною (тобто територіальною) (див. рис. 3.1).

1 – розуміння класифікації і типізації як однопорядкових явищ;

2 – розуміння типізації як часткового випадку класифікації;

I, II, III, IV – ієрархічний¹⁰ рівень (порядок).

Рис. 3.1. Поняттєво-термінологічна система «Географічна систематизація»

⁹ **Сукупність** – множина географічних об'єктів, для яких витримана хоча б одна спільна ознака.

¹⁰ **Ієрархія** – структурні відносини всередині складних геосистем, за яких підсистеми нижчого рівня (порядку) утворюють певну цілісність в межах систем вищого рівня.

Часто терміни «класифікація» й «типізація» («типологія») вживаються як синоніми. Тим не менше у сучасній суспільній географії простежується виникнення наступної традиції: до класифікацій відносять переважно *кількісні* градації, що відбивають певну стадію розвитку явищ (наприклад, класифікація поселень за людністю або класифікація країн світу за чисельністю населення). За типізацією закріплюється фіксація таких сукупностей, що стійко розрізняються *якісними* ознаками.

Класифікації завжди суворо формалізовані, вони прості, чіткі і конкретні; типізації (типології) являють собою більш високий рівень узагальнення географічної інформації, у тому числі й такої, що не піддається формальному опису числом, тому вони більш розмиті.

Перехід явищ з одного класу в інший або з одного типу в інший є функцією часу. Але у першому випадку достатньо перетнути визначений кількісний рубіж, а у другому – потрібна кардинальна внутрішня перебудова явища (об'єкта) із зміною його функції. Отже, можна стверджувати, що зміна класу більш ймовірна, аніж зміна типу. З врахуванням вказаних нюансів нижче наводяться основні визначення.

Класифікація – вертикальна систематизація об'єктів дослідження найчастіше на основі одного кількісного критерію.

Типізація – вертикальна систематизація об'єктів на основі набору кількох якісних ознак. За іншою точкою зору типізація розглядається як випадок класифікації об'єктів з використанням якісних ознак (див. ієрархічний рівень IV на рис. 3.1). Названі відмінності не вважаються надто принциповими, адже перехід кількості в якість – це закон діалектики.

Типологія – практичний результат застосування типізації, певне групування об'єктів, яке вже не дискутується і подається як закінчена схема для вивчення. Слід чітко розуміти, що по відношенню до самого методу дослідження краще вживати термін «типізація», а по відношенню до його результату – можна говорити і «типологія».

Концентризація – методичний прийом дослідження складних географічних об'єктів (систем), який передбачає або ускладнення відкритої системи (*розгортання концентрів*), або її спрощення (*згортання концентрів*). При переході від нижньої ступені до наступної неначебто описуються навколо вихідної точки концентричні кола (концентри), кожне з яких обов'язково включає в себе коло меншого радіусу (ось чому не можна ці ступені-концентри назвати класами або типами – адже останні взаємно виключають один одного).

В географічних систематизаціях часто вживається термін «**хіатус**», яким позначають розрив, стрибок у ряду показників чи ознак. Наявність хіатусу дозволяє більш чітко визначити межі об'єктів систематизації – класів, типів, таксонів¹¹. Відсутність хіатусу свідчить про те, що дослідник має справу з континуальним (неперервним) явищем.

¹¹ **Таксон** – територіальна (акваторіальна, геоторіальна) одиниця, яка має специфічні кваліфікаційні ознаки. Основними таксонами в географії є *ареал, зона, район*.

Добре відомо, що розміри і географічне положення батьківщини становлять ті базові відомості із сфери усїєї географічної науки, які національна (етнічна) свідомість засвоює першими. Відчувати масштаб, ранг своєї країни в ряду інших – природна потреба громадянина. Але суб'єктивні відчуття не завжди збігаються з об'єктивним науковим знанням¹².

Отже, для суворих наукових класифікацій країн треба обирати такі кількісні параметри, які найбільш ґрунтовно їх (країни) характеризують (площа і чисельність населення, валовий національний продукт, середня або очікувана тривалість життя, індекс розвитку людського потенціалу тощо).

Диференціація країн за площею відображена у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Класифікація країн світу за розмірами території

Група країн	Площа	Кількість країн	Частка суходолу, яку вони займають (%)	Приклади країн
Гігантські	>3 млн. км ²	7	46,5	Росія, Канада, Китай, США, Бразилія, Австралія, Індія
Великі	1-3 млн. км ²	23	28,5	Аргентина, Казахстан, ПАР, Саудівська Аравія, Мексика, Нігерія, Індонезія, Іран, Монголія, Перу, Судан
Середні	250 тис. – 1 млн. км ²	≈50	15	Україна, Туреччина, Пакистан, Франція, Мадагаскар, Іспанія, ФРН, Польща, Чилі
Малі	3-250 тис. км ²	≈100	10	Латвія, Литва, Естонія, Угорщина, Чехія, Молдова, Македонія
Карликові	<3 тис. км ²	≈50	незначна	Люксембург, Монако, Ліхтенштейн, Ватикан

Найбільшою країною світу за площею є Росія – 17,1 млн. км² (це 11,5% суходолу Землі), найменшою – Ватикан (0,44 км² або 44 га). Україна займає 43 місце в світі за розмірами державної території.

Середні і малі країни мають свої переваги: компактність та згуртованість суспільства, економію на «фіктивних сферах» – армії, бюрократії. Натомість у них гостріше стоять проблеми залежності, зовнішнього економічного та етнокультурного «тиску», впливу найкращих кадрів при напливі іммігрантів. У гігантів все навпаки, хоча їх окремі райони мають ті ж проблеми. Великий простір породжує проблему «тертя» і внутрішніх зв'язків, котрі на околицях конкурують із зовнішніми (наприклад, як в Канаді, чия «ойкумена» тягнеться вздовж кордону із США. А у США можливість «добігти» до канадського або мексиканського кордону є благом для злочинців і злом для правосуддя).

¹² Давньоримський філософ Сенека свого часу влучно зауважив: «Люблять батьківщину не за її розміри, а тому, що вона своя».

Національні економіки гігантських і великих країн схильні до універсалізму, автаркії, мілітаризації, розвиток вглиб часто підмінюється банальним розширенням (наприклад, освоєнням нових територій – своєрідною внутрішньою колонізацією). Економікам гігантських країн не вдається пропускати певні стадії розвитку або проходити їх за прискореною програмою (слон більш неповороткий та менш вправний, ніж миша). На великих територіях національній економіці часто загрожує розпилення.

Важливою характеристикою країн є **чисельність їх населення**, тому за цією ознакою також проводять **класифікацію** (виділяються країни **найбільші, значні, середні, дрібні**).

До *найбільших* відносять країни, що мають більше 100 млн. осіб населення, зараз в світі таких налічується 11: Китай, Індія, США, Індонезія, Бразилія, Пакистан, Росія, Бангладеш, Японія, Нігерія, Мексика.

Значні країни мають від 40 до 100 млн. осіб населення: серед них знаходиться Україна, а також ФРН, Великобританія, Франція, Італія, Туреччина, Єгипет, Таїланд та інші.

Середні країни налічують від 1 до 40 млн. осіб. До них відносяться Алжир, Аргентина, Канада, Непал, Польща, Румунія, Танзанія, Уганда та інші.

Дрібні мають менше 1 млн. осіб населення: Соломонові Острови, Барбадос, Бахрейн, Бруней, Вануату, Гренада, Джибуті, Домініка, Науру, Палау, Тонга, Тувалу та інші.

Абсолютно найбільшою державою світу за чисельністю населення є Китай (1,335 млрд. мешканців). Найменшою державою світу є Ватикан (менше 1 тис. громадян), найменшою країною світу є британське володіння Піткерн (72 мешканці), що «загубилося» у південно-східній частині Тихого океану.

Однозначно оцінити значення цього показника неможливо. З одного боку, більше населення – більше трудових ресурсів, більше можливостей здійснювати потужні господарські і політичні проекти; з іншого боку – з великим населенням часто пов'язані проблеми поєднання національної, регіональної і локальної ідентичності, а також реалізації соціальної політики. У найбільших країнах важко позбавитися контрастів: навіть якщо багатолюдна країна у середньому багатша, все одно в ній більше число незаможних людей.

Для оцінки **рівня економічного розвитку** можна використовувати такі показники як валовий внутрішній продукт або валовий національний продукт. З метою порівняння різних за чисельністю населення країн ці показники розраховуються на 1 особу. Національний дохід (НД) відбиває ефективність функціонування національної економіки, тому використовується з дещо іншою метою.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – макропоказник економіки, який розраховується як сукупна вартість кінцевої продукції підприємств, галузей виробничої сфери і сфери послуг, що вироблена на території країни, у тому числі і з врахуванням тих підприємств, які належать іноземним власникам.

Валовий національний продукт (ВНП) – вартість товарів і послуг, вироблених національними суб'єктами підприємництва (заводами, фабриками, організаціями і приватними особами) за рік, незалежно від їх територіального місцезнаходження. Різниця між показниками ВВП і ВНП незначна (1-2%).

І хоча прийнято говорити, що «ВВП або ВВП на хліб не намажеш» (адже в них не закладений такий фактор, як соціальна справедливість), саме ці показники разом з НД визначають рівень та якість життя населення в країні.

Світовий банк реконструкції і розвитку (СБРР) спільно з Міжнародним Валютним Фондом (МВФ) розробили методику класифікації країн за рівнем економічного розвитку (див. таблицю 3.2) на основі показника ВВП на душу населення. Інколи цю класифікаційну схему так і називають «*класифікацією Світового Банку*», адже залежно від положення в ній країни можуть розраховувати на певні обсяги кредитів, різні терміни їх повертання, визначені розміри відсоткової ставки, деякі пільги тощо.

Таблиця 3.2.

Критерії оцінки рівня економічного розвитку країн світу

Класи країн	Рівень економічного розвитку	ВВП на душу населення, \$ на рік
<i>Високорозвинені країни</i>	дуже високий	> 20000
	високий	10000 – 19999
<i>Середньорозвинені країни</i>	середній	5000 – 9999
	нижче середнього	1000 – 4999
<i>Низькорозвинені країни</i>	низький	500 – 999
	дуже низький	< 500

Вибір конкретних кількісних параметрів класів та підкласів країн зумовлений тим, що середньосвітовий показник наблизився до 5 тис.\$ на особу за рік, а різниця між найвищим (Швейцарія¹³) та найнижчим (Мозамбік) значеннями ВВП на особу за рік становить більше 500 разів.

Найзначніший масив високорозвинених країн зосереджений в Європі, зокрема Західній: Люксембург, Швеція, Данія, Норвегія, Ісландія, ФРН, Австрія та інші (країни розташовані в порядку зменшення ВВП на особу). У Центральній, Південно-Східній та Східній Європі переважають середньорозвинені країни (Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Естонія, Латвія, Литва, Беларусь, Болгарія, Румунія, Молдова), серед них й Україна. В Європі є лише одна низькорозвинена країна – Боснія і Герцеговина.

В Азії найвищий душевий показник ВВП має Японія. До високорозвинених відносяться також Сінгапур, Ізраїль, Тайвань, ОАЕ, Кувейт, Бахрейн тощо. Клас середньорозвинених країн репрезентують Бруней, Саудівська Аравія, Оман, Монголія, Південна Корея, Таїланд, Іран, Ірак, Йорданія, Сирія, Ліван, Туреччина, Туркменістан, Казахстан та деякі інші.

Найбільші країни світу за людністю – Китай та Індія – поки що відносяться до низькорозвинених. До цього класу потрапляють також Афганістан, Узбекистан, Киргизстан, Шрі Ланка, В'єтнам, Лаос, Камбоджа. Але найбіднішими країнами Азії є Бангладеш (220 \$ на особу за рік), Бутан (180 \$) і Непал (170 \$).

¹³ До речі, Швейцарія є світовим лідером за часткою доларових мільйонерів – 2,7% від усього населення. За нею йдуть ОАЕ (1,8%), Сінгапур (1,7%), Норвегія (1,3%), Японія (1,2%). США і ФРН за цим показником поділяють 6-7 місця (по 1%). Загалом близько 10 млн. осіб в світі мають статки більше 1 млн. \$.

Серед африканських країн високорозвинених немає взагалі. Навіть нафтодобувні Лівія, Алжир і Габон, так точно як і країна з найбільш диверсифікованою економікою – ПАР, є лише середньорозвиненими. Натомість в Африці найбільший масив низькорозвинених країн: крім згадуваного Мозамбіку (70 \$ на особу за рік), це Ефіопія і Танзанія (по 110 \$), Західна Сахара (120 \$), Гвінея-Бісау, Судан, Сомалі та багато інших з трохи кращими показниками ВВП.

Значні внутрішні відмінності має й Америка. Один полюс представлений США, Канадою, Багамськими Островами, що мають дуже високий рівень економічного розвитку; на іншому – низькорозвинені Гондурас, Нікарагуа, Гаїті, Гайана. Найбільша латиноамериканська держава Бразилія входить до групи середньорозвинених, як і Мексика, Аргентина, Уругвай, Чилі, Перу, Еквадор.

В Австралії та Океанії безумовними лідерами за ВВП на душу населення є колонія США – Гуам, Австралійський Союз, Нова Зеландія, Нова Каледонія і Науру. Прикладами середньорозвинених країн можуть слугувати Французька Полінезія або Американське (Східне) Самоа. Значною є група низькорозвинених країн – Соломонові Острови, Кірибаті, Тувалу, Палау, Піткерн та інші.

Розуміння неадекватності оцінки результатів економічного розвитку тільки за допомогою суто економічних показників (валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, національний доход тощо) привело до спроб врахування і певних соціальних компонентів. Найбільш відомим та найчастіше цитованим серед низки таких синтетичних індексів є розроблений Програмою розвитку ООН (ПРООН) *індекс розвитку людського потенціалу* – **ІРЛП** (*Human Development Index*, **HDI**) – показник розвитку у генералізованому вигляді. Він оцінює три аспекти людського життя: досягнутий матеріальний рівень життя; здатність прожити тривале і здорове життя; знання (рівень освіти). Часткові індекси, що характеризують вказані три аспекти (індекси рівня життя, здоров'я та освіти відповідно), мають вагу у третину сумарного ІРЛП. Для їх розрахунку використовуються показники ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності у доларах США; очікувана тривалість життя при народженні; рівень писемності дорослого населення (вага у $\frac{2}{3}$ в індексі освіти) та частка осіб, що навчаються (вага у $\frac{1}{3}$ в індексі освіти). Нормування окремих показників здійснюється методом лінійного масштабування, завдяки чому абсолютні одиниці виміру перетворюються в індекси на шкалі від 0 до 1.

Групу країн з **високим ІРЛП (>0,800)** очолюють Канада – 0,950; США – 0,937; Японія – 0,937; Нідерланди – 0,936; Фінляндія – 0,934. В цю групу входить й Україна (0,842), займаючи 54 місце в світовій ієрархії. До групи країн із **середнім ІРЛП (0,500-0,800)** входять Казахстан – 0,798; Болгарія – 0,796; Туреччина – 0,792; Молдова – 0,757; Туркменістан – 0,731; Вірменія – 0,715; Грузія – 0,709 та інші. **Низький ІРЛП (<0,500)** мають Пакистан – 0,483; Гана – 0,482; Кенія – 0,481 та інші країни. На останніх місцях рейтингу знаходяться Афганістан (0,228) та африканські країни Ефіопія (0,227), Малі (0,222), Сьєрра-Леоне (0,221), абсолютно найгірший показник у світі має Нігер – 0,207.

У 2001 р. Фрейзеровський інститут в Канаді здійснив спробу модифікації ІРЛП у вигляді *індексу людського прогресу* (*Index of Human Progress*). До суттєвих змін у стані лідерів та аутсайдерів у порівнянні з ІРЛП це не призвело.

Існує також група більш «вузьких» індексів. Серед найбільш відомих – індекс економічної свободи (*Index of Economic Freedom*), індекс політичної свободи (*Freedom Score*), свободи преси (*Press Freedom*), індекс здатності до інновацій (*Innovation Capacity Index*) та інші.

Типізація як метод дослідження має певні переваги перед класифікацією в силу вищого ступеня узагальнення інформації. У таблиці 3.3 наводиться схема типізації країн у відповідності до цивілізаційної теорії (детальніше про її особливості в наступних темах 4 і 5) з використанням системно-структурного підходу, який, у свою чергу, ґрунтується на аналізі структури виробленого ВВП. Зазвичай ця структура прямо корелює із структурою зайнятості економічно активного (трудоактивного) населення.

Таблиця 3.3.

Розподіл країн світу залежно від стадії соціально-економічного розвитку

Тип країн, їх кількість	Стисла характеристика типу
Постіндустріальні, ≈20	Надзвичайно високий рівень освіти і кваліфікації трудових ресурсів та продуктивності праці. Найсучасніші технології, які дають змогу скоротити зайнятість у сільському господарстві до 2-3% усього економічно активного населення, в промисловості та будівництві – до 15-20% (промислове виробництво поступово переміщується в індустріальні та нові індустріальні країни). Частка сервісних галузей сягає 60-80% (особливо фінансове та наукове обслуговування, продаж патентів, «ноу-хау», навчання кадрів, маркетинг, менеджмент тощо).
Індустріальні, ≈30	Мають дещо нижчу продуктивність праці, тому частка зайнятих в сільському господарстві зростає до 15-20%, а в промисловості, будівництві, транспорті – до 50%. Основою промисловості виступають галузі «авангардної трійки». Частка сфери обслуговування – на рівні 20-30% економічно активного населення, за сучасними поглядами є недостатньою (особливо це відчувається на рівні послуг високого рангу).
Нові індустріальні, ≈85	Мають приблизно паритетний розподіл економічно активного населення по трьох основних сферах прикладання праці (по 30-35%). В промисловості виділяються підвищеною часткою гірничодобувних галузей (особливо це стосується «нафтодобувних» країн). В обробній промисловості, на відміну від індустріальних країн вирізняються більшою часткою легкої та харчової промисловості, а також виробництва основних конструкційних матеріалів.
Доіндустріальні, ≈95	Від 70 до 95% економічно активного населення пов'язано із сільським, лісовим господарством, рибальством, мисливством тощо. Іноді досить розвинений сервіс низького рангу – «від бідності», оскільки ці країни не мають сформованої промислової бази. Звільнення робочих рук у сільському господарстві призводить до аграрного перенаселення, хибної урбанізації та зростання безробіття.

«Елітою», «вершками» сучасного світу є постіндустріальні країни. Всі ці країни розташовані у північній півкулі (див. рис. 3.2). За межами Європи до них відносяться лише США і Японія. Європейські представники цього типу – це ФРН, Великобританія, Франція, Італія, Швеція, Швейцарія, Австрія, Норвегія, Фінляндія, Данія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург та інші.

Індустріальними в Європі є Іспанія, Португалія, Ірландія, Греція та майже всі постсоціалістичні країни (наприклад, Польща, Болгарія, Румунія, Македонія, Чехія, Словаччина, Словенія), серед яких й Україна. Новими індустріальними в Європі слід вважати Албанію й Боснію і Герцеговину та «карликів» – Андорру, Мальту і Сан-Марино. Доіндустріальних країн в Європі немає.

А в Африці немає постіндустріальних країн, та й індустріальна країна лише одна – ПАР. Група середземноморських країн (від Марокко до Єгипту включно) є новими індустріальними, далі ж на південь йде суцільний масив доіндустріальних країн. І лише острівні країни Мадагаскар, Майотта, Реюньйон, Маврикій та Сейшельські Острови є новими індустріальними.

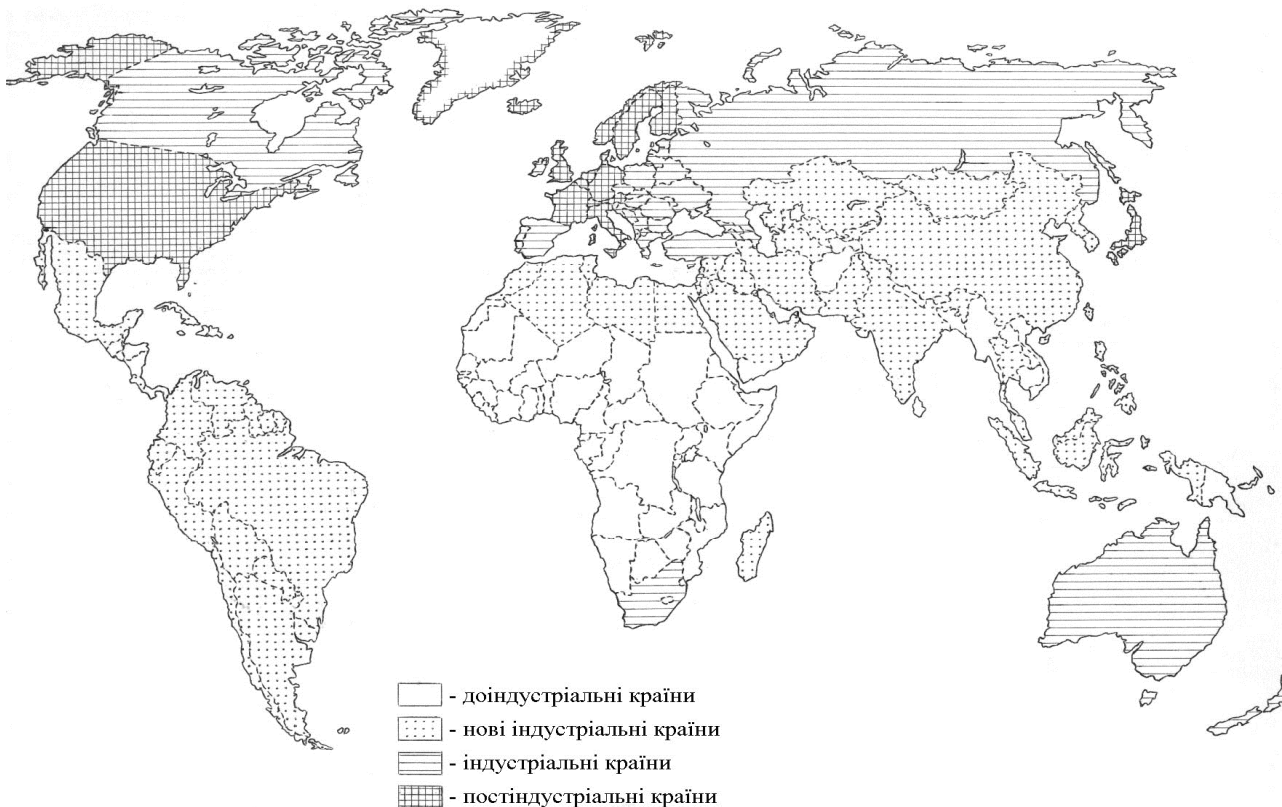

Рис. 3.2. Соціально-економічна типологія країн світу

Латинська Америка виділяється переважанням нових індустріальних країн (Мексика, Бразилія, Аргентина, Венесуела, Колумбія, Панама, Ямайка). На материку доіндустріальних небагато (Нікарагуа, Гондурас, Гватемала), у Карибському басейні – Гаїті, Ангілья, Монтсеррат, Гренада, Сент-Кітс і Невіс тощо.

В Азії ситуація є перехідною: Росія, Туреччина, Ізраїль – індустріальні країни; Китай, Індія, Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Таїланд, Індонезія, Малайзія – нові індустріальні; водночас чимало доіндустріальних країн (Афганістан, Ємен, Непал, Бутан, М'янма, Камбоджа, Лаос, Шрі Ланка, Східний Тимор).

В Австралії та Океанії вирізняються зрілою структурою господарства лише Австралійський Союз та Нова Зеландія (індустріальні країни). Новими індустріальними в цьому регіоні є Науру, Фіджі, Нова Каледонія, Французька Полінезія. Інші ж країни – доіндустріальні (Папуа – Нова Гвінея, Соломонові Острови, Північні Маріанські Острови, Федеративні Штати Мікронезії, Піткерн, Тувалу).

Висновки:

1. Чисельність і розмаїття об'єктів політичної карти світу вимагає використання порівняльно-географічного методу (зокрема – систематизації), найефективнішим результатом застосування якого стають різноманітні класифікації і типізації (типології).

2. Вертикальна (ознакова) систематизація оперує класами, типами і концен-трами; горизонтальна (територіальна) – ареалами, зонами і районами.

3. До класифікацій в політичній географії прийнято відносити кількісні гра-дації; за типізацією закріплена фіксація таких сукупностей об'єктів (країн), що стійко розрізняються якісними ознаками, відповідно, зміна класу об'єкту більш ймовірна, аніж зміна типу.

4. За розмірами державної території країни світу поділяються на *гігантські, великі, середні, малі й карликові*. Україна входить у клас середніх країн.

5. За чисельністю населення країни світу поділяються на *найбільші, значні, середні та дрібні*. Україна входить у клас значних країн.

6. Для оцінки й зіставлення рівнів економічного розвитку Світовий Банк пропонує обрати показник вартості ВВП на особу за рік та відповідно до нього поділяти країни на *високорозвинені, середньорозвинені та низькорозвинені*. Україна відноситься до середньорозвинених країн.

7. Залежно від стадії соціально-економічного розвитку та відповідних їй га-лузевих структур національної економіки та зайнятості населення виділяють 4 типи країн: *постіндустріальні, індустріальні, нові індустріальні, доіндустріальні*. Україна є індустріальною країною.

8. В цілому наукова проблема створення універсальної суспільно-географіч-ної (географо-країнознавчої) типології залишається складним і остаточно не вирішеним питанням. Пошук максимально можливого диференціювання показ-ників та їхніх унікальних поєднань для повнішого розуміння картини світу три-ває і сьогодні.

Тема 4.

Історія формування політичної карти світу

Політична карта світу – дуже динамічне явище: держави з'являються, розпадаються і зникають, змінюють свої кордони, форми правління й адміністративно-територіального устрою тощо. Процес формування сучасної політичної карти світу триває вже кілька тисячоліть – від виникнення перших держав у V тисячолітті до Р.Х. – до сьогоденних територіально-політичних утворень. З нинішніх 194 держав лише 60 були суверенними об'єктами на початку XX століття (за одне століття кількість держав збільшилась втричі). Цей факт дозволяє скористатися історико-географічним методом для певної систематизації процесів просторово-часової динаміки. Існує кілька принципово відмінних підходів до періодизації розвитку політичної карти. Зокрема слід відзначити **формаційний** та **цивілізаційний** підходи.

Формація – це історично визначений тип суспільства. Послідовна зміна суспільних формацій пояснюється протиріччями між новими виробничими силами і старими виробничими відносинами. Ця послідовність дає певну основу для періодизації історичних процесів. Формаційний підхід останнім часом піддається критиці і втрачає прихильників. Слід визнати, що формаційну модель, розроблену Карлом Марксом переважно на матеріалах розвитку країн Європи, не так легко перенести на ґрунт інших географічних регіонів.

Які найбільш слабкі місця має теорія формацій? У відповідності до цієї теорії історія людства розглядається лише як зміна способів виробництва. Людина – лише гвинтик, задіяний в системі «*виробничі сили – виробничі відносини*». При такому підході основним результатом історії вважається не вдосконалення людини, а зростання матеріальної бази.

Формаційний підхід кінцевою метою розвитку проголошує комунізм – суспільство рівності та процвітання соціальної справедливості. Але в такому випадку численні покоління людей стають лише історичним матеріалом, засобом досягнення світлого майбутнього, жити в якому буде абстрактне покоління.

Ще один недолік теорії формацій – це уява про історію як односпрямований лінійний процес. Відмінності між країнами допускаються лише по вертикалі, в межах формаційного коридору: одні попереду, інші – позаду; одні будують комунізм, інші – переходять від феодалізму до капіталізму і т.п. Формаційний підхід не визнає різноманітності варіантів розвитку, наявності різних уявлень про соціально-економічний прогрес в різних країнах.

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадянський) часто розуміється як синонім терміну «культура» або як певний ступінь суспільного розвитку, рівень матеріальної і духовної культури. Цивілізаційний підхід протилежний до формаційного. Він ґрунтується на тезі, що головними фрагментами людського суспільства у глобальному вимірі є цивілізації. Англійський історик і соціолог Арнольд Джозеф Тойнбі (1889-1975) обґрунтував ідею, згідно якої не існує всесвітньої історії, а є лише історія конкретних цивілізацій (наприклад, античної), які мають індивідуальний замкнений характер. Всесвітньо-історичний процес являє собою послідовну зміну світових цивілізацій. Загалом в історії людства існувало близько 30 цивілізацій. Сьогоднішня їх кількість зменшилась до 8-9.

Чому цивілізаційний підхід привертає увагу, в чому полягають його переваги? Це – індивідуальність. Принципи цивілізаційного підходу можуть бути застосовані до історії будь-якої унікальної країни або групи країн. Важлива його перевага – уява про історичні зміни як багатоваріантний нелінійний процес. Нарешті цивілізаційний підхід робить історію «людською» завдяки використанню наступних принципів: «Людина – початок і кінець історії», «Єдність у різноманітті» тощо. Громадянська згода, мир та взаєморозуміння встановлюються лише тоді, коли люди усвідомлюють відмінності і вміють їх поважати.

Поняття цивілізацій пов'язується з багатьма особливостями людей, народів і країн: характером культури, духовності, особливостями світосприймання, моралі, етики і психіки. Відомий американський фахівець з проблем цивілізацій Семюель Хантінгтон виділяє такі *локальні* цивілізації: західну (християнську), слов'яно-православну (ортодоксальну), конфуціанську (китайську), японську, мусульманську, індуську, латиноамериканську, буддійську, групу «природних» цивілізацій на основі племінних релігій (див. рис. 4.1).

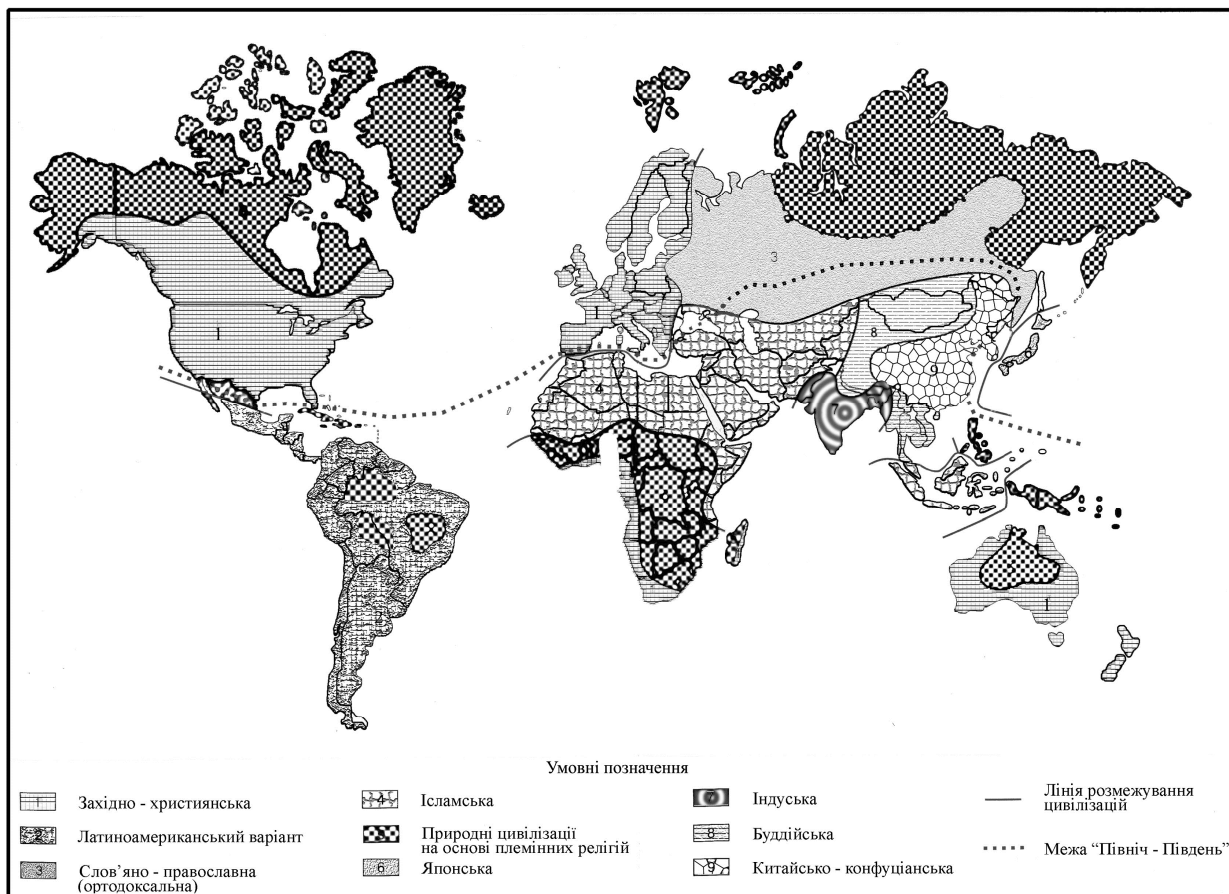

Рис. 4.1. Локальні цивілізації (за С. Хантінгтоном)

Кожна *локальна* цивілізація характеризується певною історично-духовною цілісністю. Більшість з них представлені багатьма країнами і народами, як наприклад, західна, слов'яно-православна або мусульманська, але вони можуть і збігатися з кордонами держав (наприклад, китайська і японська цивілізації). Часом межі цивілізацій проходять через території країн, як це є в Україні.

Цілісність цивілізації передбачає її стійкість, яка залежить від внутрішньої культурно-соціальної та релігійно-філософської збалансованості. Внутрішні зміни у цивілізаціях відбуваються дуже повільно. Найменший вплив тут мають зовнішні чинники. Недарма східні цивілізації (мусульманська, індуська, китайська, буддійська) чинять належний опір західній цивілізації у тому процесові, що отримав назву *вестернізації*. З огляду на це і А.Д. Тойнбі, і С. Хантінгтон передбачають зіткнення цивілізацій, можливо, навіть і військове. Зважаючи на це, цивілізаційний підхід є дуже важливим, особливо якщо гіпотетичний міжцивілізаційний конфлікт переросте у глобальну проблему людства поряд з екологічною або продовольчою.

Для того, щоби зрозуміти сутність цивілізації, треба реконструювати властивий людям цієї цивілізації спосіб сприйняття дійсності, тобто – *ментальність*¹⁴ (або менталітет). Зникнення відживших цивілізацій та виникнення нових пов'язано у першу чергу із змінами у ментальності. Виходячи із цього спробуємо сформулювати визначення *цивілізації* як *угруповання людей, які мають спільні фундаментальні основи ментальності, спільні духовні цінності та ідеали, а також стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці, культурі*.

Не дивлячись на унікальність, неповторність *локальних* цивілізацій, цей підхід все ж таки не слід абсолютизувати, адже в своєму розвитку кожна цивілізація проходить спільні для світового історичного процесу етапи, хоча й у особливих, тільки їй властивих формах. Саме цей аспект бачення історичного розвитку знаходиться в центрі уваги *стадійної* теорії цивілізацій. Остання вдало доповнює локальну теорію, тому що дозволяє вивчати цивілізацію як єдиний процес прогресивного розвитку людства, у якому виділяються певні стадії.

Якщо теорія *локальних* цивілізацій більшу увагу приділяє відмінностям, то *стадійна* теорія виводить на перший план спільні для всього людства закони розвитку.

Стадійна теорія цивілізацій знайшла широке використання в суспільній географії у вигляді поняття про «**технологічні**» **цивілізації**: аграрну (*доіндустріальну*), *індустріальну*, *постіндустріальну* (інформаційну). Цей підхід ґрунтується на тому факті, що в процесі свого розвитку людство проходить три послідовних стадії: 1) *доіндустріальну*; 2) *індустріальну*; 3) *постіндустріальну*.

Для доіндустріального суспільства характерна аграрна структура економіки. Сільське господарство та суміжні з ним галузі – лісове господарство, збиральництво, полювання, риболовля – були провідними джерелами для отримання матеріальних благ. Визначальними рисами доіндустріального суспільства є використання природної енергії (сонця, води і вітру), архаїчні відносини, ручна праця та низька її продуктивність.

Після промислових переворотів сформувалася індустріальна структура господарства, провідну роль в ньому стала відігравати промисловість (індустрія).

¹⁴ **Ментальність** – наявність у людей того чи іншого суспільства певного спільного розумового «інструментарію», звичок мислення та психологічних установок, які надають їм можливість по-своєму сприймати й усвідомлювати світ і самих себе.

Швидкий розвиток продуктивних сил з одночасним поглибленням поділу праці перетворює робітника в «часткового робітника», своєрідний додаток до машин.

З другої половини ХХ століття почалося формування принципово нової структури, яка отримала назву постіндустріальної (або інформаційної). Її провідною рисою є переважання невиробничої сфери діяльності людини над виробничою (поширеним стало прислів'я: «*Хто володіє інформацією – той володіє світом*»). Якщо раніше люди використовували переважно такі фактори виробництва як землю, капітал і працю, то у новому суспільстві на перше місце виходить якісно новий виробничий ресурс – **інформація і знання**. З'явилися такі поняття як інтелектуальний продукт, інтелектуальна праця, інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал.

Інтелектуальний продукт не вимагає будівництва шахт, заводів, потужних транспортних систем. Кваліфіковані програмісти створюють програми для комп'ютерів, які електронними засобами передаються у різні кінці планети. Матеріальні затрати при цьому мінімальні, а ціна на кінцевий інтелектуальний продукт¹⁵ дуже висока (ось чому до списку найбагатших людей світу стабільно входить Білл Гейтс – засновник «Майкрософт», а його конкурентами є мексиканський медіа-магнат Карлос Слім, американський інвестор Уоррен Баффет та інші представники третинного й четвертинного секторів економіки).

Цілком можливо, що кожен з репрезентованих вище підходів до періодизації розвитку політичної карти світу відбиває лише частину істини. Більшість сучасних дослідників погоджуються з тим, що будь-яка існуюча теорія досить довільна і може бути піддана сумніву.

Нижче наводиться варіант періодизації розвитку політичної карти світу на підставі формаційного підходу, в наступній темі буде використана теорія локальних цивілізацій, нарешті стадійна теорія цивілізацій широко використовується для соціально-економічної типізації країн.

Формаційний підхід передбачає виділення наступних періодів.

1. **Первісний** (первіснообщинний) **період**. У цей час існували лише тимчасові союзи племен, які з певною долею умовності можна вважати протодержавними утвореннями.

2. **Рабовласницький період**. Ця соціально-економічна формація викликала потребу в існуванні сильних централізованих держав. Одними з найстаріших держав світу вважаються Давній Єгипет, Ассирія, Вавилон, Урарту. Тривалий час існували Давня Греція, Персія, Карфаген, Римська імперія тощо.

3. **Класичний феодальний період**. В цей час посилюється феодальна роздрібненість, що веде до суттєвого збільшення кількості переважно невеликих держав. Політична карта в цей час вкрай нестійка та роздрібнена.

4. **Період розпаду феодалізму і зародження капіталізму**. Цікаво, що хронологічно він збігається з епохою Великих географічних відкриттів. У цей час освоюється шлях навколо Африки, відкривається Новий Світ, утворюються перші колоніальні імперії – іспанська і португальська.

¹⁵ Автори «Покемонів GO» лише за перший місяць після виходу гри капіталізувалися на 7 млрд. \$. Для порівняння: вся українська металургія за 2016 рік експортувала продукцію на таку ж суму.

5. Класичний капіталістичний період (кінець XVII – остання чверть XIX ст.). Центром політичного і економічного життя в Європі стає Великобританія, у цей час створюється найбільша в світі британська колоніальна імперія. На початку XIX століття 60% площі суходолу становлять колонії. Другою за розмірами після британської стає французька колоніальна імперія. Іспанія і Португалія в цей час поступово втрачають і першість в світі, і свої колонії. Завершується процес об'єднання Німеччини, Італії. У 1776 році 13 англійських колоній проголошують незалежність. Таким чином утворюються США, які протягом одного століття шляхом прямих захоплень та «купівлі земель» збільшують свою територію у 10 разів.

6. Імперіалістичний період (кінець XIX століття – початок I світової війни). Колоніальні захоплення тривають. 70% суходолу становлять колонії (з них 45% припадає на Великобританію та ще 15% на Францію). Навіть малі європейські країни мають в цей час значні за площею колонії: Індонезія (Голландська Індія) належить Нідерландам, Заїр (Бельгійське Конго) – Бельгії, Ісландією та Гренландією володіє Данія. Молоді «імперіалістичні хижакі» – США, Японія, Німеччина – випереджають в темпах економічного зростання інші держави й активно шукають нові джерела сировини та ринки збуту, тому починають вимагати перерозподілу колоній. Німеччині вдалося захопити в Африці Того, Камерун, Намібію, а в Південно-Східній Азії Папуа – Нову Гвінею; Японія окупує Корею і Тайвань; США відбирає в іспанців Філіппіни, Пуерто-Рико і Кубу, захоплює Гавайські острови, острів Гуам тощо. Отже, Перша світова війна стає практично невідвратною.

7. Новітній період, в межах якого можна виділити 4 етапи (див. рис. 4.2).

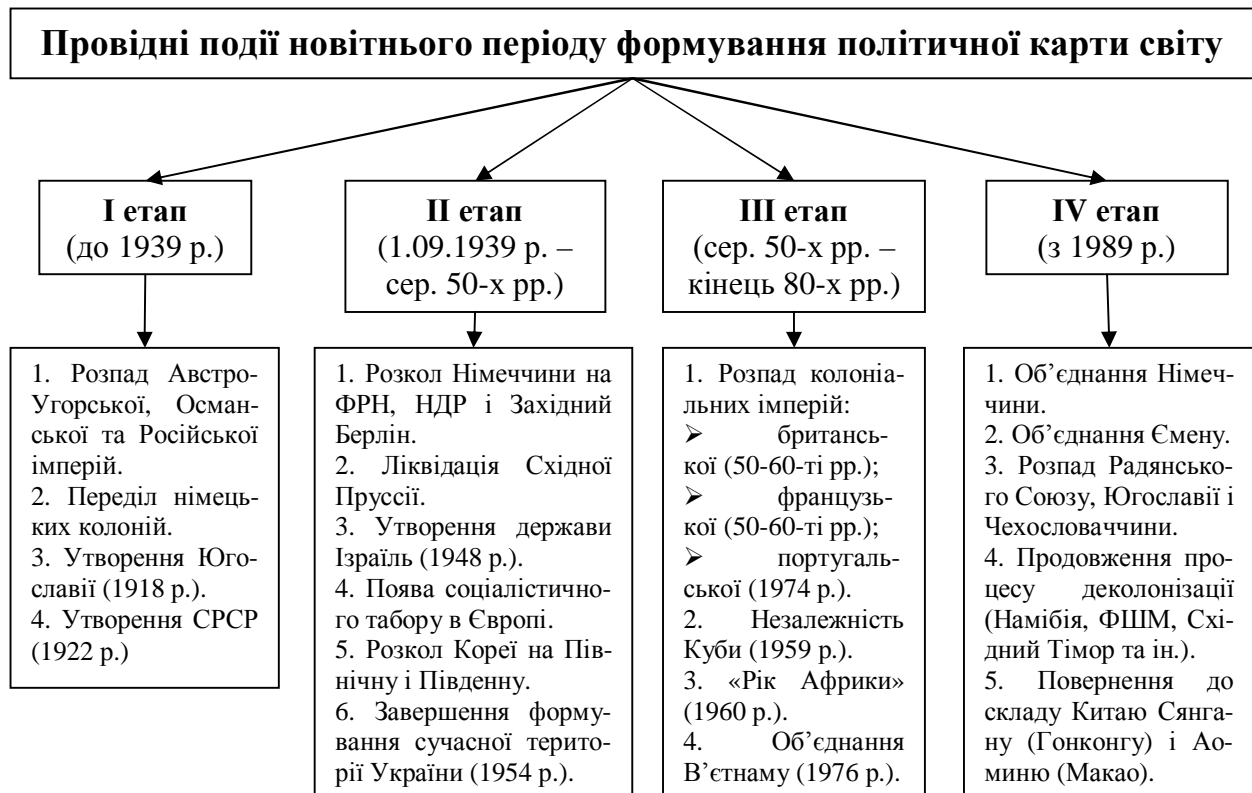

Рис. 4.2. Етапи новітнього періоду формування політичної карти світу

7.1. Початковий етап новітнього періоду триває між Першою та Другою світовими війнами. Внаслідок Першої світової війни розпалася Австро-Угорщина (на її місці утворилися Угорщина, Австрія, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців – майбутня Югославія; до складу Румунії передана Трансільванія тощо). У переможеної Німеччини відбираються всі колонії на користь переможців.

На Близькому Сході перестала існувати Османська імперія, натомість з'явилася Туреччина; Ліга Націй¹⁶ видала мандат Великобританії на управління Іраком, Трансйорданією, Палестиною, а Франції – на Ліван та Сирію.

Розпадається Російська імперія. Відтворюється державність Польщі, створюються Литва, Латвія, Естонія, отримує незалежність Фінляндія. До цього часу відноситься і невдала спроба створити незалежну Українську державу. Натомість 30 грудня 1922 р. утворюється СРСР.

Реваншистські настрої в Німеччині 1933 року приводять до влади Гітлера. Мюнхенські угоди 1938 року закріплюють «аншлюс» Німеччиною Австрії та окупацію Чехії. Ліга Націй фактично припиняє свою діяльність, хоча встигає виключити СРСР із свого складу (за агресію проти Фінляндії); Німеччина та Японія вийшли з її складу ще раніше. Підписання 23 серпня 1939 року сумнозвісного пакту «Молотов-Ріббентроп» остаточно розв'язує руки нацистській Німеччині у підготовці до Другої світової війни (цей договір мав секретні додатки, про які світова спільнота дізналася лише наприкінці 1980-х років).

7.2. Розпочався цей етап 1 вересня 1939 року і тривав до середини 50-х років ХХ століття. За результатами Другої світової війни в різних окупаційних зонах Німеччини з'явилися 3 політичних утворення: Федеративна Республіка Німеччини (ФРН), Німецька Демократична Республіка (НДР) та Західний Берлін. Була ліквідована Східна Пруссія (її територія поділена між Польщею та СРСР-Росією). Ще до початку Великої вітчизняної війни Радянський Союз анексував країни Балтії (Естонія, Латвія, Литва).

Внаслідок поразки Японії СРСР отримав південну частину острова Сахалін і Курильські острови; Китаю було повернуто Маньчжурію; Франції – Індокитай; Великобританії – Бірму (М'янму), Бруней, Сінгапур, Малайзію. Філіппіни і Корея стали незалежними державами, щоправда остання після війни 1950-1953 років розпалася на Північну (КНДР) і Південну.

В цей час відбулися зміни державної території України: ще перед війною були возз'єднані західноукраїнські землі, Румунія під тиском СРСР передала до складу України Бессарабію і Північну Буковину. Вже після війни у 1945 році до складу України входить Закарпаття та коригується кордон з Польщею. Завершується формування сучасної території України у 1954 році передачею до її складу Кримської області (зараз – Автономна Республіка Крим).

¹⁶ **Ліга Націй** утворена у 1919 році на Паризькій конференції, це була перша спроба функціонування організації глобального характеру, яка узяла б на себе відповідальність за підтримання миру на всій земній кулі. Ліга Націй стала провісником появи **Організації Об'єднаних Націй** у жовтні 1945 року. До речі, Україна є однією з країн-засновниць ООН, що стало визнанням внеску українського народу у перемогу над фашизмом. Сьогодні членами ООН є 193 держави.

У 1948 році був відмінений британський мандат на Палестину, на території якої згідно рішення ООН мали утворитися єврейська та арабська держави. Але фактично був утворений тільки Ізраїль, вже у 1948-1949 роках відбулася перша арабо-ізраїльська війна, як наслідок невизнання Ізраїлю всіма сусідніми арабськими країнами.

7.3. Цей етап триває з середини 50-х до кінця 80-х років ХХ століття. Провідні його події пов'язані з остаточним розпадом колишніх колоніальних імперій. На місці колоніальних володінь за цей час утворилося близько 100 незалежних держав. У 1959 році проголошує свою незалежність Куба. А 1960 рік, протягом якого одразу 17 африканських країн стали суверенними, ввійшов в історію людства як «рік Африки».

На цьому етапі зміцнюється соціалістична співдружність країн, підкріплена військовою організацією Варшавського договору¹⁷ та Радою Економічної Взаємодопомоги (РЕВ).

У 1976 році офіційно воз'єдналися Північний і Південний В'єтнам після завершення тривалої громадянської війни та скликання Національної ради.

7.4. Сучасний етап починається дуже символічною подією – руйнуванням Берлінського муру (1989) та характеризується високою динамічністю. Лише в 90-х роках ХХ століття на політичній карті світу з'явилося 27 нових держав (серед них Україна). Збільшення чисельності держав і країн було пов'язано із завершенням процесу деколонізації (1990 року отримала незалежність Намібія, до того окупована ПАР; 1991 року відмінено опіку США над більшою частиною Мікронезії і там з'явилися нові держави – Республіка Маршаллові Острови та Федеративні Штати Мікронезії; 1999 року із складу Нідерландських Антильських Островів вийшла Аруба), процесами розпаду деяких федеративних держав (СРСР, СФРЮ, ЧССР), складними міжетнічними конфліктами (із складу Ефіопії виокремилася Еритрея). Але паралельно простежувалися і об'єднувальні процеси (ФРН, Ємен, повернення до складу Китаю Гонконгу та Макао).

2002 року отримав незалежність багатостраждальний Східний Тімор (офіційна назва Тімор-Лоросае), який уже 2004 року був прийнятий до ООН.

2006 року припинила своє існування Сербія і Чорногорія, її правонаступницею визнано Сербію¹⁸, а Чорногорія змушена була «заново вступати» в ООН та інші міжнародні організації. Але «наймолодшою» державою світу вважається Південний Судан, що став суверенним 2011 року.

Факт отримання незалежності Еритреєю та Південним Суданом провокує перегляд будови всієї політичної карти Африки, адже сучасні державні кордони на цьому континенті є успадкованими від колоніального минулого, а тому не збігаються з етнічними або цивілізаційними.

¹⁷ Організація Варшавського договору (ОВД) – військово-політичний союз європейських соціалістичних країн (Албанії, Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини і Чехословаччини), створений у 1955 р. для протидії НАТО. У 1968 р. його покинула Албанія на знак незгоди з придушенням «празької весни» та введенням військ у Чехословаччину. Остаточо ОВД розпалася у 1991 році.

¹⁸ Процес фрагментації території колишньої Югославії на цьому не припинився: 2008 року в односторонньому порядку автономний край Косово проголосив про свій вихід із складу Сербії. Україна незалежність Косово принципово не визнає.

За прогнозом Саула Коена (голови американської Асоціації географів) до кінця XXI століття кількість держав може збільшитися від нинішніх 194 до 300 (він прогнозує значне збільшення кількості держав в Африці внаслідок міжетнічних конфліктів, розкол Канади через сепаратизм Квебеку, появу незалежного Курдистану, напругу на околицях Китаю внаслідок тибетських проблем, можливий вихід Каталонії із складу Іспанії та Шотландії з Великобританії, появу 10-15 нових країн на пострадянських теренах тощо). Передбачається, що зміни на політичній карті світу переважно будуть визначатися етнокультурними процесами у багатонаціональних державах, а також економічними, науково-технічними і культурними зв'язками різних країн і народів.

Під час вивчення географії в середній школі використовується дещо простіший варіант історико-географічних узагальнень, який передбачає виділення всього чотирьох періодів формування політичної карти світу: 1) **давнього** (V тис. до Р.Х. – V ст. після Р.Х.), що відповідає 1-му та 2-му згідно формаційного підходу; 2) **середньовічного** (V – XV століття), що практично повністю відповідає 3-му періоду; 3) **нового** (кінець XV ст. – 1914 р.), що відповідає 4-му, 5-му та 6-му періодам формаційного підходу; та 4) **новітнього**, що цілком збігається з наведеним вище 7-м періодом. Як бачимо, жорстких протиріч між названими варіантами немає.

Висновки:

1. Політична карта світу – дуже динамічна система, тому політична географія не може обійтися без історико-географічних методів дослідження.
2. Щоби краще зрозуміти унікальність об'єкту, повніше дослідити його сучасну структуру й точніше спрогнозувати його стан у майбутньому, безумовно, треба знати минуле. *Генетичний* метод для цього не завжди є достатнім, трансформацію структури об'єкту досліджень ліпше відбиває *діахронічний* метод.
3. Діахронічний метод з метою врахування інерційності еволюції та спадковості розвитку передбачає обов'язкове проведення періодизації функціонування об'єкту досліджень.
4. Існує 2 провідних підходи до періодизації розвитку політичної карти світу – формаційний та цивілізаційний. Формаційний підхід ґрунтується на факті послідовних змін суспільних формацій та відповідних їм способів виробництва; він не допускає різноманітності варіантів розвитку.
5. Використання формаційного підходу передбачає виділення 7 періодів розвитку політичної карти світу (первіснообщинний, рабовласницький, класичний феодалський, розпаду феодалізму і зародження капіталізму, класичний капіталістичний, імперіалістичний, новітній). Генералізація дозволяє обмежитися 4 періодами (давній, середньовічний, новий, новітній), при цьому суто «формаційні» назви періодів неначе «нейтралізуються».
6. Сучасний етап новітнього періоду розпочався на межі 80-90-х років минулого століття. Його символом стало руйнування Берлінської стіни.
7. Людство було, є і буде, незважаючи на глобалізацію і науково-технічний прогрес, системою локальних цивілізацій. Цивілізаційний підхід ґрунтується на унікальності, тоді як формаційний – на універсальності.

Тема 5.

Особливості локальних цивілізацій

Цивілізаційний підхід зробив історію «людською». Його провідні гасла: «Людина – початок і кінець історії», а також «Єдність у різноманітті». Використання *цивілізаційного підходу* базується на вивченні історії локальних людських цивілізацій. Сьогодні функціонують наступні *локальні* цивілізації: західна (християнська), слов'яно-православна (ортодоксальна), конфуціанська (китайська), японська, мусульманська, індуська, латиноамериканська, буддійська та група «природних» цивілізацій на основі племінних релігій. Загалом же їх в історії людства було більше 30.

Загальні положення

Приблизно у III тисячолітті до Р.Х. частина людства здійснила гігантський стрибок – перейшла від первісності (варварства) до цивілізації (культури). В суспільствах, які обрали цей шлях, ремесло відділилося від сільського господарства. Завдяки будівництву потужних іригаційних споруд різко зросла продуктивність сільського господарства. Почали створюватися монументальні споруди, які не мали господарського призначення. З'явилися перші міста.

Ускладнилася структура суспільства: в ньому з'явилися соціальні прошарки, що різнилися професійними ознаками, матеріальним станом та ін. Утворилася держава – система органів управління суспільством. Була створена писемність, завдяки якій люди зуміли закріпити закони, наукові і релігійні ідеї та передати їх нащадкам.

Напевно, найдавнішими осередками цивілізації можна вважати долину річки Ніл та міжріччя річок Тигр і Євфрат, де були закладені основи єгипетської та вавилонської цивілізацій. Дещо пізніше в долині річки Інд зароджується індійська цивілізація, а в долині Хуанхе – китайська. Приблизно у цей же час (межа III-II тисячоліть до Р.Х.) складаються фінікійська цивілізація у Малій Азії, давньоєврейська – в Палестині, а на півдні Балканського півострову – крито-мікенська цивілізація, з якої потім виросте давньогрецька. У I тисячолітті до Р.Х. список найдавніших цивілізацій поповнюється: перська і римська цивілізації, цивілізація Урарту. Вже на початку нашої ери в центральній частині Америки складаються цивілізації майя, ацтеків, інків.

Досить легко звернути увагу на той факт, що всі найдавніші цивілізації виникли в особливих кліматичних умовах: їх зона охоплювала території з тропічним, субтропічним і лише почасти помірним кліматом. Але тут немає географічного фаталізму. Утворення названих цивілізацій не відбувалося в ідеальних умовах. Воно супроводжувалося зміною звичного способу життя. Для того, щоб дати достойну відповідь на *виклик*¹⁹ природи, людині потрібно було вдосконалювати і природне середовище, і себе.

Багато цивілізацій Старого Світу зародилося в долинах річок. Річки грали таку велику роль в їх житті, що ці цивілізації назвали *річковими*.

¹⁹ Теорію «*виклику-відповіді*» сформулював Арнольд Джозеф Тойнбі: природне середовище самим фактом свого існування кидає виклик людям, які повинні створити штучне середовище, пристосовуючись до природи. «Виклик стимулює зростання (...) надто гарні умови призупиняють зростання», – стверджує Тойнбі.

Дійсно, родючі ґрунти дельт річок сприяли розвитку землеробства. Річки пов'язували різні райони країни і створювали можливості для торгівлі. Але використовувати ці переваги було непросто. Заплави і пониззя річок заболочувалися, річища часто змінювали напрямок, повені і паводки знищували посіви. Була потрібна праця багатьох поколінь, щоби осушити болота, збудувати канали для зрошення, дамби для протистояння повеням та інші об'єкти. Але ці зусилля принесли плоди: підвищилася врожайність, тому перехід до іригаційного землеробства назвали *аграрною революцією*. Лев Ілліч Мечников так висловився з цього приводу: «Річки – це видатні вихователі людства».

Звичайно, не всі давні цивілізації були річковими. В особливій географічній ситуації розвивалися Фінікія, Греція і Рим – приморські цивілізації. Землеробство тут не вимагало іригації (на відміну від цивілізацій Сходу), натомість півострівне положення було ще одним *викликом* природи. *Відповіддю* на нього стала поява навігації, яка відіграла важливу роль в житті цих держав.

Вже тоді починають виокремлюватися два великих регіони – Схід і Захід, цивілізаційні відмінності яких визначають їх різну долю і в середні віки, і в наш час. Схід і Захід у даному випадку розуміються як символи певних цінностей і образів життя, а не як суто географічна категорія. Ось чому слід окремо розглянути цивілізації Давнього Сходу і середземноморські цивілізації, на руїнах яких народилася Європа.

1. **Давні цивілізації Сходу.** Вище вже наголошувалося, що на Сході перехід від первісності до цивілізації супроводжувався розвитком іригаційного землеробства. Створення іригаційних систем вимагало жорсткої організації колективної праці, зусиль всієї країни в цілому. Складно було підтримувати систему каналів у відповідному порядку. Всі ці роботи неможливо було здійснити без сильної централізованої влади. В результаті у всіх давніх східних цивілізаціях склалася особлива форма держави – *деспотія*²⁰.

В різних цивілізаціях деспотія могла мати деякі відмінності, але сутність її залишалася: на чолі держави стояв правитель, який був власником всієї землі та мав абсолютну владу. Такий тип влади реалізовувався через розгалужену *адміністративну систему*, потужний апарат чиновників. Такий державний устрій був дуже стійким: навіть коли великі імперії розпадалися на частини, кожна з них відтворювала деспотію в мініатюрі. Стабільність деспотій підтримувалася і за рахунок віри у божественність царя (у Єгипті фараон був живим втіленням бога Хора, в Китаї імператора називали Сином Неба).

Особливістю східних суспільств була жорстка *ієрархічність*: кожний соціальний прошарок займав своє чітко визначене місце, відрізнявся від інших своєю соціальною значущістю, обов'язками, правами і привілеями. Існувала суттєва різниця навіть у покараннях залежно від соціального положення злочинця.

²⁰ **Деспотія** – це влада, не обмежена ніякими формальними правилами або законами; влада, що спирається безпосередньо на силу. Умовою існування деспотії є панування державної та суспільної власності та залежне положення індивіду від системи влади. Держава повністю підпорядковує людей та контролює їх діяльність. Бюрократія у такому суспільстві грає надзвичайну роль. Корупція та зловживання владою в цій системі неминучі. Хабар стає обов'язковим на всіх рівнях. Важливим чинником деспотизму влади на Сході була відсутність приватної власності. Люди, які не мали приватної власності, не могли бути незалежними.

Консервативність східних цивілізацій підтримувалася існуванням *общин*. Людина в общині відчувала себе у першу чергу частиною колективу, а не окремим індивідом, який може сам, незалежно від інших, будувати своє життя. Вигнання з общини розглядалося як дуже суворе покарання.

У I тисячолітті до Р.Х. відбувається важливий переворот у духовному житті людства. У цей час незалежно одна від одної майже одночасно давні цивілізації починають вибудовувати нову систему уявлень про світ.

Руйнування міфологічного сприйняття світу змушує людину вирішувати нові складні питання. Людина перестає відчувати себе частиною природи, починає відчувати себе особистістю, але одночасно усвідомлює і свою самотність, і безпомічність перед оточуючим світом.

Адекватною відповіддю в цій ситуації стають *релігії порятунку*, засновані на ґрунтовно розробленій етиці. В Індії релігіями порятунку були буддизм та індуїзм; в Китаї народжується конфуціанство; в Ірані Заратустра проповідував вчення про світ як арену боротьби добра і зла; в Палестині пророки Ілля, Ісая та Єремія відкривають шлях до морального очищення.

Формування *релігійної етики* мало велике значення в процесі утворення цивілізаційних традицій.

2. Цивілізація Давньої Греції. Родючих ґрунтів у Греції небагато. Клімат посушливий, крупних річок немає, тому не було можливості створювати тут зрошувальні системи як в річкових цивілізаціях Сходу. Хліба для всього населення не вистачало.

Більш сприятливими були умови для садівництва, виноградарства і скотарства. Країна була багата на деякі корисні копалини: срібло, мідь, свинець, мармур. Але цього було недостатньо для забезпечення існування населення.

Головним багатством Греції виявилось море. Зручні бухти, чисельні острови, що розташовані близько один від одного, створювали чудові умови для мореплавства і торгівлі. Але для цього треба було оволодіти стихією моря. Цивілізація зуміла дати достойну «відповідь» на «виклик» природного середовища. Греки стали чудовими мореплавцями та поступово перетворили свою країну в потужну морську державу.

Перший осередок цивілізації зароджується на острові Крит. Але яскрава та оригінальна критська культура трагічно загинула внаслідок виверження вулкану. На зміну їй прийшла ахейська культура, яку знищили нашість північних народів. Епохи критської та ахейської культур можна вважати своєрідним попереднім етапом, після якого починається історія власне грецької цивілізації.

Близько 500 р. до Р.Х. в історії Давньої Греції відбувається важливий злам – починається *велика грецька колонізація*. Колонізація відкрила великі можливості для торгівлі, яка прискорила розвиток суднобудування та інших видів ремесла, пов'язаних з ним. В колоніях швидко зростали багаті міста, між ними і метрополією встановлювалися міцні торгові зв'язки. З колоній завозилося те, на що був бідний Балканський півострів – зерно, ліс, метали. У свою чергу з метрополії вивозилися товари, якими славилася Греція – оливкова олія, вина, вироби ремісників.

Проблеми, що їх вирішували колоністи, вимагали від людини особливих якостей. В ситуаціях боротьби зі стихією та освоєння невідомих земель вирішальну роль грали люди сміливі, ініціативні, енергійні. Тому в житті давньогрецького суспільства на перший план виходив *культ особи* та *принцип змагальності* між людьми.

Внаслідок цього саме в Греції вперше з'явилися спортивні змагання – Олімпійські Ігри. Ідеал досконалої особистості, яка володіє фізичною силою, розумом і благородством, знайшов відбиття у численних міфах про героїв, напівбогів-напівлюдей (Геракл, Прометей та інші).

Відчуття волі – предмет особливої гордості давніх греків. Наприклад, свою перемогу над персами греки пояснювали тим, що вони мали дар свободи, а всі піддані персидського царя-деспота були його рабами.

У IV столітті до Р.Х. завдяки походам Олександра Македонського Греція перетворилася на гігантську супердержаву, котра охоплювала Малу, Передню, Середню і Центральну Азію до нижньої течії Інду, а також Єгипет. Але проіснувала імперія Олександра Македонського недовго. Напевно, давньогрецькому менталітету більш властива децентралізація.

Як в усіх доіндустріальних цивілізаціях, община у Давній Греції була основною клітинкою суспільства. Але грецька община не схожа на східну общину. У греків формувалися *общини-поліси*, які включали в себе не тільки сільське, але й міське населення. Всі члени общини були вільними власниками і мали політичні права. Держава існувала не над общиною, а виростала з общини, точніше сама община перетворювалася у маленьку державу.

Всередині полісів поступово формувалося цивільне право, утверджувалися закони, що визначали права і обов'язки членів общини та надавали їм деякі соціальні гарантії. Поліси не тільки займалися внутрішніми справами, але могли вести і зовнішньополітичну діяльність, мати власну армію. Саме в полісах закладалися підмурки демократії, товарно-грошових стосунків («античний капіталізм»), формувався новий тип особистості – вільної, честолюбної, беззастережно відданої своїй державі. Ці особливості полісів властиві давньогрецькій цивілізації в цілому.

Спроби об'єднати Грецію під владою одного полісу були невдалими. Союзи створювалися лише на час воєн, коли небезпека втратити самостійність ставала загрозливою. Такі об'єднання вступали в протиріччя з одним із провідних принципів, на якому будувалося життя полісів, – *автаркії*²¹. Індивідуалізм, котрий раніше поєднувався з ідеєю «спільної користі», почав непомірно розростатися, а колективістська мораль руйнуватися. Разом з цим руйнувався і сам поліс, що тривалий час був опорою давньогрецької цивілізації.

Останньою фазою давньогрецької цивілізації стала **епоха еллінізму**. Більшість дослідників цим терміном позначають епоху від 323 р. до Р.Х., коли на місці імперії Олександра Македонського стали з'являтися окремі держави, до 30 р. після Р.Х., коли римляни завоювали Єгипет, котрий найдовше серед елліністичних держав зберігав незалежність.

²¹ *Автаркія* – принцип самодостатності, самозабезпеченості.

В епоху еллінізму вперше в історії людства контакти між Сходом і Заходом стали постійними і стійкими. Але перетворення Греції у світову державу не додало нових сил древній цивілізації. Засади грецької цивілізації (демократизм, автаркія та інші) поступово розмивалися, а нові цивілізаційні основи так і не були створені.

3. Цивілізація Давнього Риму. Римська цивілізація багатьма рисами схожа із давньогрецькою. Тому час від часу виникає дискусія: чи існує самостійна римська цивілізація?

Відомий німецький філософ культури Освальд Шпенглер (1880-1968) дає негативну відповідь на це питання, стверджуючи, що історія Риму – це лише остання стадія життя єдиної греко-римської (античної) цивілізації. Він не бачить оригінальності у римській духовній культурі, вважаючи її вторинною та надміру утилітарною. Але більшість дослідників схиляється до визнання своєрідності системи цінностей та специфіки державності Давнього Риму.

Римська цивілізація, як і грецька, була морською. Але не тільки природні умови сприяли становленню Рима: римляни почали свою історію²² в оточенні греків, карфагенян, загадкових етрусків, які знаходилися на більш високому рівні культури. Спілкування з ними надавало можливості користування «чужими» досягненнями, а це прискорювало темпи розвитку римської цивілізації.

У III столітті до Р.Х. остаточно склалася римська *громадянська община*. Ідея «спільної користі» визначала як порядки в громадянській общині, так і поведінку кожного її окремого члена. Обов'язки римського громадянина були чітко встановлені: на першому плані стояли обов'язки перед суспільством, на другому – перед родиною та на останньому – турбота про особисте благо.

Сучасні вчені називають Рим аристократичною республікою, тобто такою республікою, де велика влада належала аристократичному сенату. Але влада сенату, як і влада консулів, не була безмежною. Римляни створили державну систему, в якій різні органи могли ефективно контролювати друг друга.

II століття до Р.Х. знаменується остаточною перемогою над Карфагеном та Грецією. Рим стає світовою державою і продовжує розширювати свої кордони. Завойовані країни перетворюються у провінції та обкладаються податками. З багатими провінціями швидко встановлюються торгові зв'язки, це веде до розвитку товарно-грошових стосунків.

Але перетворившись на супердержаву, Рим вже не міг залишатися общиною, її традиційна структура починає руйнуватися.

Останні роки існування республіки наповнені низкою потрясінь: Рим переживає Союзницьку війну (громадянську по сутності), хвилювання у провінціях, а також повстання рабів під проводом Спартака. Тільки за допомогою сильної, жорстко централізованої влади можна було зберегти політичну єдність величезної та дуже строкатої імперії, впорядкувати управління провінціями, задовольнити інтереси різних прошарків суспільства.

²² Легендарна дата заснування Рима – 21 квітня 753 р. до Р.Х. Римляни дуже гордилися тим, що на відміну від інших народів точно знають історію своєї країни. Хоча насправді найдавніший період римської історії зберігає багато невирішених загадок.

Першим диктаторської влади досягає талановитий полководець *Сулла*, другим – *Цезар*, чия слава стратега пережила віки. Хоча їх диктатури тривали порівняно недовго, перехід до імперського правління стає невідворотним. Остаточно імператорська влада встановлюється у 27 р. до Р.Х., коли *Октавіан* отримує від сенату звання довічного імператора, а також титули *августа* та «сина бога», як це було у східних деспотіях.

Починається «золотий вік» імперії: у суспільстві досягається певна стабільність, розквітають римська література та наука. Але створена система правління не була досконалою. Одноосібна влада відкривала можливості для прояву деспотизму, час від часу перетворюючись в тиранію (наприклад, правління *Нерона*). А.Д. Тойнбі вважає, що така еволюція системи правління – це спроба цивілізації, яка гине, уникнути своєї долі. Зовні Римська імперія ще деякий час залишалася могутньою, хоча симптоми занепаду ставали все помітнішими.

III століття після Р.Х. – це епоха кризи імперії. Рим втрачає роль центру, у 330 р. імператор *Константин* проголошує новою столицею *Константинополь*, а у 395 р. імперія розпадається на Західну та Східну (*Візантію*). Римська цивілізація переживає два потужних удари – *соціально-економічний* внаслідок неефективності рабської праці (формаційний зрив – зародження феодалізму) та *духовний* (християнство несе принципово нові ідеали, у 313 р. імператор *Константин* робить його офіційною релігією імперії). Третій удар – суто *військовий* – наносять варвари: Рим опинився на шляху молодих та енергійних етносів в епоху «*Великого переселення народів*». У 410 році Рим захоплюють та грабують готи. Римська цивілізація завершує своє існування. Але її «смерть» є відносною: Західна Європа засвоїла багато традицій своєї попередниці.

4. Західноєвропейська цивілізація у середні віки. Західна Європа розпочала своє історичне життя у важких умовах: економіка була зруйнована, рівень цивілізованості різко впав, стара централізована державність була знищена. Спроби відновити Римську імперію у IX-X століттях спочатку на базі *Франкського королівства* (при *Карлі Великому*), а потім *Германії* (при *Оттоні I*) не вдалися. Але імперії *Карла Великого* та *Оттона I* виконали свою об'єднавчу роль, яка проявилася і в міжнародних стосунках всередині Європи, і в утвердженні ідеї про зв'язок молодої західноєвропейської цивілізації з її великим попередником – Римом. Ідея єдності західноєвропейської цивілізації поступово формувалася і під впливом римо-католицької церкви, яка претендувала на роль арбітра у політичному житті Європи.

Але головним джерелом єдності в історичному розвитку різноплеменної Європи були *спільні цивілізаційні основи*: спадщина греко-римської античності та варварського германського світу. Різні регіони Європи не були однаковими, зміни в них не були синхронними, кожна країна мала свою специфіку. Але цю несинхронність виправляв *європейський контекст* – зв'язки та навіть саме сусідство з тими країнами, в яких народжувалися нові тенденції та швидше відбувалися зміни. Різні європейські країни робили свій внесок в життя всієї цивілізації. Більшість дослідників вважає, що саме цей факт є провідним чинником динамічності та довговічності західноєвропейської цивілізації.

По мірі зростання відмінностей в догматиці та обрядах західної та східної християнських церков, Рим перетворювався у центр західного християнства. Рим вважався містом апостола Петра, хранителя ключів від раю. Вже із V віку римські єпископи стали називатися *папами* та сприйматися як спадкоємці апостола Петра, першого єпископа Риму. Дещо пізніше – у VIII ст. утворилася Папська *теократична* держава. Східна церква (православна) обрала інший шлях стосунків з державою. 1054 року відбувся остаточний розкол християнства.

Католицька церква, яка керувалася теократичними ідеалами, зробила політику важливою стороною своєї діяльності, стала більш «мирською» у порівнянні із православною. За рахунок цього вона створила серйозну противагу державі, примушуючи її йти на компроміси. Завдяки католицькій церкві ще у ранньому середньовіччі почала створюватися ситуація діалогу в політичному житті. Це стало важливою передумовою для появи європейського типу державної влади – такої влади, яка рахувалася із громадянським суспільством.

Між тим на політичну арену поступово виходили *міста*. У X-XIII ст. по Західній Європі прокотилася хвиля міських рухів, спрямованих на зменшення феодальних податків, отримання торгових привілеїв та прав на міське самоврядування. У Франції вольностей першими добилися Авіньон, Суассон, Марсель; в Італії стали незалежними Венеція, Генуя, Флоренція та інші міста; в Германії цей процес відбувся із запізненням, але й там у XII-XIII віках з'явилися вільні міста – Любек, Нюрнберг, Франкфурт-на-Майні. Незалежні міста управлялися виборними міськими радами, мали право проголошувати війну, заключати союзи, чеканити власні гроші. Називалися вони *комунами*.

Активність суспільства впливала на політичну структуру. Новий тип держави, який склався у більшості європейських країн, отримав назву *станово-представницької монархії*. Це дозволило підсилити централізацію, але при цьому влада висловлювала «спільну волю» та забезпечувала «загальне благо».

Отже, монархи змушені були визнавати політичні права різних суспільних прошарків, у першу чергу – феодалів та міщан. Представницькими органами стали *парламент* в Англії, *Генеральні Штати* у Франції, *кортеси* в Іспанії, *риксдаг* у Швеції.

Саме в цей час народилася знаменита формула середньовічної демократії: **«що торкається всіх, повинно бути схвалено всіма»**.

XV вік стає переломним у відношеннях Європи з іншими цивілізаціями. До цього Захід жив відносно замкнено. Зв'язки із Сходом та Росією обмежувалися незначними обсягами торгівлі. Спроба масованого прориву на Схід під час хрестових походів (XI-XIII ст.) закінчилася невдало. Тепер ситуація докорінно змінюється.

Великі географічні відкриття розсунули межі західної цивілізації, розширили світогляд європейців. Торгівля пов'язала цілі континенти. Наукові знання почали ламати звичну картину світу. Крім того, закладаються підмурки капіталістичного виробництва, таким чином з'являється новий соціальний тип – підприємець, здатний ризикувати, витримувати жорстку конкуренцію, створювати капітал буквально «з нічого».

Так починається перша фаза створення океанічної, *глобальної цивілізації*. Процес зіткнення різних культурних світів не завжди приносив користь корінному населенню відкритих земель. В процесі колонізації загинули давні цивілізації майя, ацтеків та інків.

Через нестачу робочої сили в Америку починають завозити негрів. Португалія, а за нею Голландія, Великобританія і Франція реанімують работоргівлю. Чисельність населення Африки суттєво скорочується, на тривалий час загальмовується її соціально-економічний та політичний розвиток.

Дещо інакше складаються стосунки Заходу із давніми високорозвинутими цивілізаціями Китаю, Японії, Індії. Китай та особливо Японія просто «закривають» свої країни. Натомість в Індії, політично роз'єднаній через занепад імперії Моголів, європейцям вдається міцно утвердитися. Цей факт визначив подальшу долю індійської цивілізації.

У XV-XVI віках відбувається своєрідна революція і в духовному житті Західної Європи: *Ренесанс* (відродження античної культури) та *Реформація* (глибоке оновлення церкви). Ренесанс і Реформація поставили в центр людську особистість, вольову, енергійну, спрямовану на перетворення світу. Індивідуалізм заохочувався, але знаходився у суворих рамках моралі, заснованої на релігійних цінностях.

Таким чином, середньовіччя стало важливою сходинкою у розвитку західноєвропейської цивілізації. В цю епоху склалися ті особливі риси, які виділили Європу серед інших цивілізацій, та, водночас, вплинули (і продовжують впливати) на світову цивілізацію в цілому. В цей час закладені основи сучасної європейської демократії, уявлення про права особистості, нарешті у Західній Європі у найбільш чистому вигляді зародився новий тип соціально-економічних відносин – капіталізм.

5. Візантія. Народження візантійської цивілізації тісно пов'язано із заснуванням її головного міста – *Константинополя*.

Імператор Константин I сам обрав місце для нової столиці – на території давнього грецького міста-колонії *Візантій*. 11 травня 330 року нове місто було офіційно проголошено столицею Римської імперії. Але історія Візантії як самостійної держави починається дещо пізніше – з 395 року, коли Римська імперія розпалася на Західну і Східну. У 476 році варвар Одоакр скинув з престолу останнього західноримського імператора, а знаки імператорської влади відправив до Константинополя. З цього часу Візантія стає правонаступницею Римської імперії.

У перші віки свого існування Візантія займала величезну площу: Балканський півострів, Малу Азію, Сирію, Месопотамію, Аравію та Єгипет, у Причорномор'ї володіла містом Херсонес. Через Візантію пролягали важливі торгові шляхи: знаменитий «шовковий шлях» до Китаю, «шлях благовоній» через Аравію до портів Червоного моря та Індійського океану. Візантія була добре забезпечена мінеральною сировиною і продукцією сільського господарства. Господарське життя імперії було досить стійким, на відміну від тогочасної Західної Європи. Не випадково європейці тривалий час описували Візантію як казково багату країну.

Національна структура населення імперії була дуже строкатою. Власне римляни були небагаточисленними, хоча латинська мова тривалий час залишалася державною. Тільки у VII столітті її замінила грецька.

Офіційно у Візантії насаджувалася й розвивалася насамперед культура, що пов'язана з античними традиціями. Але приживалися і деякі традиції східних цивілізацій. Візантійська культура, залишаючись християнською по суті, зуміла ввібрати в себе античний спадок, «перетравивши» його та вклавши в нього новий зміст.

Хвилі варварських нашеств торкнулися і Візантії. Вона не раз відбивала нашествия готів. У V-VI ст. у межі імперії стали вторгатися слов'янські племена, інколи досягаючи передмість самого Константинополя. Але політична цілісність імперії зберігалася. Слов'яни створювали на території Візантії свої поселення, вже скоро вони склали значну частину населення Балканського півострову, а у VII ст. утворилася перша слов'янська держава – Болгарське царство, яке стало сильним ворогом імперії.

Крім варварів у Візантії були й інші небезпечні сусіди. На Сході головним суперником імперії став могутній Іран, а коли він перестав становити загрозу, йому на зміну прийшов більш серйозний ворог: арабські племена, об'єднані новою релігією – ісламом (мусульманством).

VII вік став трагічним в історії Візантії: удари наносилися слов'янами з півночі та арабами із сходу. У цей час територія імперії скоротилася втричі.

У IX столітті Візантія відновлюється як сильна централізована держава та залишається такою до свого занепаду, пов'язаного із захопленнями спочатку хрестоносців (1204 р.), а потім турків-османів (у 1453 р. Константинополь перетворюється на столицю Османської імперії – Істамбул, а головний православний храм Святої Софії – на мусульманську мечеть Айя-Софія).

Важко сказати, як би склалася подальша доля феодалізму у Візантії, якби не загибель цієї цивілізації. Протягом декількох століть розвитку в ньому своєрідно поєднувалися елементи східного «державного» феодалізму та західноєвропейського.

Із Сходом Візантію зближувала сильна централізована влада, що обмежувала автономію феодальних маєтків. Але при цьому імперія успадкувала і зберегла римське право, яке визнавало приватну власність на землю. Чим слабшою ставала центральна влада, тим сильнішою виявлялася схожість візантійського феодалізму із західноєвропейським.

6. Цивілізації Сходу у середні віки. Протягом багатьох віків Схід і Захід сприймаються як повні протилежності, як уособлення консерватизму і прогресу, застою і динаміки, деспотизму і свободи. Але чи не є «відставання» та «застійність» Сходу просто кліше, яке утвердилося у масовій свідомості? Чи завжди Європа випереджала Схід?

Середньовічний Схід був для європейців символом багатства та витончених розкошів. Життєвий рівень там майже до кінця XVIII ст. був вищим, міста за своєю чисельністю переважали європейські. Коли у 1793 р. до Китаю прибула офіційна британська місія з пропозиціями про торгівлю, то імператор відповів, що його країна не потребує англійських виробів. І це відповідало істині.

Схід не являв собою єдиного цілого: прірва розділяла кочові племена та осілі культури, різними були історичні шляхи давніх цивілізацій (китайської та індійської) і більш молодих (арабської, японської).

Китай: конфуціанська цивілізація. Китайська цивілізація пережила перехід від древності до середньовіччя майже непомітно, без різких трансформацій і руйнації всіх основ, як це сталося на Заході. Повільно та обережно рабовласництво було «замінено» феодалними відносинами в їх особливому, «східному», варіанті (між іншим, феодалізм в Китаї датується раніше від Європи).

Найважливіший момент в історії Китаю – поява конфуціанства. Філософ *Конфуцій* (551-479 рр. до Р.Х.) створив вчення, яке стало фундаментом китайської цивілізації. Мета його філософської системи полягала в тому, щоб зробити державу ідеальною. Ідеї Конфуція за декілька століть стали основою духовного життя китайського суспільства та своєрідною «державною релігією».

Конфуціанство – дуже «земна» релігія. В ньому настільки сильно виражені раціональність і практицизм, що деякі вчені взагалі не визнають його релігією. Методи управління державою, регулювання відносин між різними соціальними групами, принципи сімейного життя, етичні норми, яким повинна слідувати людина – ось що у першу чергу цікавило Конфуція та його послідовників.

Стрижнем, на якому тримається держава, є *відданість і покірність*. Ці якості пронизують суспільство згори донизу. Конфуціанство зміцнило бюрократичний апарат, таким чином і саму державність.

Влада персоніфікувалася в особі імператора. Всі інші соціальні прошарки, на якій би сходинці ієрархії вони не знаходилися, були безпосередніми підданими імператора. Характеризуючи такі стосунки влади і суспільства, німецький філософ Ф. Гегель казав: «В Китаї не існує великої різниці між рабством і свободою, тому що перед імператором всі рівні – всі однаково безправні».

Слабкість традиційного конфуціанського Китаю проявилася пізніше, вже у XIX сторіччі, коли Захід почав активно проводити колоніальну політику.

Цивілізація Японії. Починаючи з VI віку Японія, яка тільки вступила в епоху створення цивілізованого суспільства, почала розвиватися надзвичайно високими темпами, швидко долаючи ту прірву, яка відділяла її від великої цивілізації Китаю. Неймовірна (особливо для Сходу) динамічність розвитку Японії була пов'язана з використанням досвіду інших країн.

У 604-605 роках принц Сьотоку-тайсі, прихильник китайської моделі розвитку, створив перше зведення законів, у якому поєднувалися принципи конфуціанства і буддизму. Сьотоку відправляв молодих японців вчитися у Китай, а звідти запрошував ремісників та вчених. Життя японського суспільства активно перетворювалося за китайськими зразками. Японія використовувала китайське ієрогліфічне письмо (трансформація його відбулася набагато пізніше), китайська мова вважалася офіційною письмовою.

Китаїзація Японії була настільки великою, що деякі дослідники ставлять питання про самостійність японської цивілізації, вважаючи її щонайменше на початковому етапі вторинною, периферійною по відношенню до Китаю. Але активне запозичення не позбавило Японію її оригінальності, яка з плином часу проявлялася все сильніше.

Елементи китайської цивілізації, перенесені на Японські острови, суттєво трансформувалися і стали давати інші результати. До того ж, у певні проміжки часу зростали тенденції до повної культурної і господарської автономності. У XVI столітті Японія перетворилася на одну із самих закритих та ізольованих локальних цивілізацій.

Обидві тенденції відіграли свою роль в історії японської цивілізації, по чергово виходячи на перший план. В результаті в Японії сформувалася майже унікальна здатність зберігати неповторні традиції своєї культури і, водночас, продуктивно засвоювати досвід інших цивілізацій. Саме ця здатність на сучасному етапі розвитку глобальної цивілізації дала цій країні такі величезні переваги.

Ісламська цивілізація. Вона почала формуватися у VII ст. після Р.Х., її колискою став Аравійський півострів. Язичницькі вірування кочівників-бедуїнів в зоні контактів арабського населення з іншими народами піддавалися потужному впливу іудаїзму та християнства. Ідея пошуку нового, істинного єдиного Бога була реалізована пророком Моххамедом (570-632).

В *Корані* неодноразово у різних варіаціях повторюється думка: «З нами стається тільки те, що накреслив для нас Аллах». Це привело до утвердження у масовій свідомості мусульман фаталізму. Таким чином, етика ісламу (на відміну від конфуціанської, католицької, а тим більше протестантської) не зорієнтована на активне перетворення світу, а навпаки знижує ініціативу людини.

Велику роль в історії ісламської цивілізації відіграло положення про священну війну (*джихад*), згідно якого поширення ісламу із зброєю в руках є релігійним обов'язком. Мусульмани, що загинули на такій війні, одразу потрапляють в рай. Крім духовних нагород це положення підкріплювалося і матеріально: $\frac{4}{5}$ захопленої здобичі розподілялося між учасниками битви, а залишок вважався часткою Бога та роздавався бідним.

Вже перші *халіфи* (релігійно-політичні лідери, які вважалися наступниками пророка) досягли блискучих військових успіхів. У VIII сторіччі Арабський халіфат простягався від Атлантичного океану до річки Інд. На заході араби володіли Іспанією та влаштовували набіги через Піренеї, але франкам вдалося зупинити їх наступ.

Місцеве населення на захоплених територіях швидко ісламізувалося. Цьому сприяла економічна політика халіфів: мусульмани платили у казну тільки десятину, інші – високий земельний податок (половину врожаю) та ще й подушну подать.

Але величезна імперія виявилася не дуже міцною. Молода державність не мала такої сили, яка об'єднала б в єдине ціле різноманітні в економічному і культурному відношенні регіони. Вже у IX ст. керівники окремих провінцій – *еміри* – перетворилися на майже незалежних монархів.

Політична карта Близького Сходу без кінця змінювалася: нові емірати і султанати виникали і зникали як у калейдоскопі. Лише у XVI столітті на місці халіфату з'явилися великі й потужні державні утворення – держава Сефевидів у Персії та імперія Великих Моголів в Індії. Наступницею Арабського халіфату вважала себе могутня Османська імперія, яка вела загарбницьку політику і залишалася загрозою для європейських країн аж до кінця XIX століття.

Провідним чинником сили державної влади було право власності на землю. Як і в інших східних цивілізаціях, держава намагалася обмежити приватну власність. Більша частина державної землі роздавалася общинам, які виплачували казні ренту-податок. Частина казенних земель роздавалася за службу. Але такі володіння не можна було продавати.

Становище індивіда теж було цілком традиційним для східної деспотії: людина могла стрімко опинитися нагорі й так само стрімко перетворитися на жебрака або загинути за примхою можновладців.

Одночасно із державністю розвивалася і культура ісламської цивілізації. Розпад халіфату ніяк не вплинув на цей процес. У X-XI віках арабо-мусульманська культура пережила свій найвищий злет. Сприяло цьому включення в халіфат культурних центрів з дуже давніми традиціями. Скажімо, на території захопленого Ірану творили такі видатні особи як Фірдоусі, Ібн Сіна (Авіценна), Біруні та інші. В Олександрії та Сирії араби познайомилися з плодами античних наук та мистецтв. Переклади із грецької на арабську мову з'явилися уже в кінці VII століття. Розквіту арабської культури сприяло досить терпиме ставлення до чужих традицій.

Індійська цивілізація. Середні віки в історії Індії ставить перед вченими багато запитань. Тут набагато менше помітний перехід від древності до власне середньовіччя. В Індії особливо міцно утримуються традиції. Індійська община суттєво гальмувала розвиток феодальних відносин. Серед низки факторів, що визначили своєрідність шляху Індії, найважливішим є вплив на духовне і соціально-економічне життя релігії.

Ще у I тисячолітті до Р.Х. в Індії склався *ведизм* (веда – знання). Вже в ньому присутнє вчення про переселення душ і *карму* (долю), яке освятило поділ суспільства на *касти*. Ці ідеї лягли в основу духовного життя Індії, вплинули на соціальну структуру цивілізації та виявили дивовижну життєздатність. Можливо, через це такою складною виявилася доля *буддизму* – світової релігії, поширеної у багатьох країнах.

Буддизм виник у VI-V століттях до Р.Х. Згідно буддизму світ є стражданням, джерело страждань – це людські бажання та пристрасті, звільнення від них дозволяє досягти стану *нірвани*.

Нова релігія закликала людину до постійної роботи над собою, до перетворення своєї особистості. Карма тепер залежала не від виконання кастових настанов, а від вчинків людини.

Шлях до порятунку лежить всередині самої людини. Таким чином не зовнішня, а внутрішня духовна діяльність має найвищу цінність. Отже, буддизм не закликає до покращення світу, оскільки світ – ніщо у порівнянні з нірваною. Досконала людина досягає найвищого блага: не народжується взагалі.

Спроби використати буддизм як об'єднуючу ідейну основу для сильної централізованої держави привели до створення *Маурійської імперії* (IV-II століття до Р.Х.), яка на деякий час консолідувала Індію, але буддизм не зміг відіграти роль подібну до конфуціанства в Китаї. Вплив буддизму на цивілізаційні структури виявився слабким, зокрема він не зруйнував каст.

Та й чи міг буддизм у його чистому вигляді бути державною релігією? Адже в ньому фактично заперечується значення держави, проповідується ідеал незалежної від зовнішнього світу, абсолютно вільної особистості: «Стань сам володарем над собою, і не буде над тобою володарів».

Цим скористалися брахмани, щоб зміцнити свої позиції в релігійному та соціальному житті. Вони видозмінили старі ведичні вірування: почасти використали демократизм нової релігії, створили більш видовищний культ у розрахунку на натовп. Так сформувався *індуїзм*, що став конкурентом буддизму.

Головною цементуючою силою індійської (тепер уже можна говорити – *індуської*) цивілізації була не державна влада, а сільська община. Саморегулювання в індійській общині досягає рівня автоматизму (**кастовий принцип** зробив сильну державу непотрібною); замкненість і самодостатність робили общину практично незалежною від центральної влади; крім сплати податку тиск держави не відчувався. Община сама була державою у державі. Зміна володарів, пересування державних кордонів не вносили нічого нового: община точно так платила податок, на цьому її зв'язки із зовнішнім світом обмежувалися.

Утворення мусульманських держав на території Індії – Делійського султанату (XIII-XVI ст.) та імперії Великих Моголів (XVI-XVIII ст.) – принесло деякі зміни у політичне та економічне життя Індії. У цей час зросла централізація, зміцнів бюрократичний апарат, відкрилися певні можливості для розвитку феодалізму, тому що частину земель держава роздавала воїнам та чиновникам за службу. Але фундамент індуської цивілізації виявився неймовірно міцним: як тільки мусульманські держави розпалися, відбулося поступове (але впевнене) повернення до старих форм життя.

Отже, індійська община надала внутрішню стійкість цивілізації, але при цьому стала гальмом соціально-економічного розвитку суспільства.

Звичайно, не можна стверджувати, що Схід у середні віки зовсім зупинився у своєму розвитку. Поступово вдосконалювалися засоби виробництва, зростали міста, розширювалися торгові зв'язки. Але в цілому темпи розвитку Сходу були повільнішими у порівнянні із Заходом. Пояснюється це тим, що східні цивілізації були орієнтованими на *повторюваність*, на постійне відтворення старих форм державності і соціальних ідей²³. Тому східні цивілізації часто називають *традиційними*.

Традиційність була властива і Західній Європі, як і всім локальним доіндустріальним цивілізаціям, але вона стала витіснятися приблизно з XV століття. Ось чому історичні шляхи Заходу і Сходу можна визначити як *революційний* та *еволюційний*.

Ця різниця тривалий час не відчувалася – спрацьовували тисячолітні традиції цивілізаційного життя Сходу, величезний господарський досвід, сприятливі природні умови.

²³ Особистість на Сході не має власної цінності. У відповідності до східних уявлень, людина – це піщинка на березі океану вічності. Від неї нічого не залежить. Не випадково найпоширенішим символом східної культури є зображення людини у човні без весел. Плин життя визначається течією річки, тобто історичними традиціями, природою, державою, тому людині весла не потрібні. Відомий російський критик П. В'яземський (1792-1878) з цього приводу наводив таке порівняння: «Англійці кажуть: «Час – це гроші», а росіяни: «Життя – копійка...»»

Баланс сил змінився на користь Європи у XVIII столітті, коли західна цивілізація вступила у смугу індустріального розвитку. Східні цивілізації не витримали цієї конкуренції. Традиційність, яка забезпечувала стійкість цивілізації, обернулася трагедією.

7. Росія у середні віки. Уся історія Росії – це неперервний процес розширення географічного простору. Такий шлях можна назвати *екстенсивним*: Росія постійно зіштовхувалася з проблемою освоєння нових земель по мірі просування на схід. Враховуючи важкі географічні (зокрема кліматичні) умови, низьку щільність населення, зробити цей величезний євразійський простір цивілізованим було досить складним завданням.

Великі відстані та відсутність надійних шляхів сполучення перешкоджали розвитку торгівлі. Певну допомогу тут надавали річки, деякі з яких мали міжнародне значення. Найбільш відомим став водний шлях «з варяг у греки».

Разом із християнством Давня Русь отримала із Візантії ідею монархічної влади, яка швидко ввійшла у політичну самосвідомість. Епоха хрещення Русі збіглася із становленням державності, коли централізація стала необхідністю. Вчені вважають, що вибір київським князем Володимиром православ'я, крім інших чинників, пов'язаний ще й з тим, що воно, на відміну від католицтва, передавало всю повноту влади імператору. Слід згадати, що і сама християнізація Київської Русі проходила «згори», часто – «вогнем і мечем».

Ідея влади дещо видозмінилася у період становлення Московської Русі. В часі це збіглося із взяттям турками Константинополя (1453) і остаточним падінням Візантії.

Московська Русь залишається на той момент єдиною незалежною православною державою (царства Сербське і Болгарське припинили своє існування ще до падіння Візантії). Іван III бере шлюб із дочкою брата останнього візантійського імператора Софією Палеолог, намагаючись таким чином стати наступником візантійських монархів. Великого князя московського іменують тепер за візантійським зразком царем та самодержцем.

Завершується процес релігійно-політичного піднесення влади теорією «*Москва – третій Рим*», сформульованою на початку XVI віку псковським монахом Філофеєм. Тепер московський цар – «єдиний захисник істинної віри на всій землі та володар всіх православних, бо два Рими (древній Рим і Константинополь) впали, третій – Москва, а четвертому – не бути».

В цю епоху ідея сильної, нічим не обмеженої (тобто – *абсолютної*) влади стає особливо популярною. Особливо яскраво ідеї авторитаризму проявляються у роки правління Івана Грозного.

Отже, на відміну від Західної Європи в Росії суспільство знаходиться під сильним впливом держави (реалізується принцип східних деспотій: «*сильна держава – слабе суспільство*»), розвиток міг направлятися лише згори, до того ж найбільш жорстокими методами.

Східні слов'яни перейшли до феодалізму безпосередньо від первіснообщинного ладу. Центральна влада вирішила завдання позаекономічного підкорення селян через систему державного кріпосництва. Головною проблемою було втримання людей, яких було мало, а не земель, яких було понад міру.

Таким чином, «центр» відіграв провідну роль у становленні феодальних стосунків. Кріпосне право зберігалось до 1861 року, суттєво гальмуючи розвиток капіталізму.

Православна церква в Росії не являла собою самостійної політичної сили. Влада була зацікавлена в її підтримці, враховуючи потужний ідейний вплив на суспільство. Петро I повністю «одержавив» церкву: патріаршество було замінено Синодом, тобто перетворилося у державне відомство. Доходи церкви перейшли під контроль держави, управління монастирськими землями стали здійснювати світські чиновники.

Візантія не «подарувала» Росії своєї багатой матеріальної культури. На відміну від Західної Європи, яка розвивалася безпосередньо на території колишньої Римської імперії, Росія засвоювала плоди візантійської цивілізації опосередковано. Засвоєння античності з «других рук» поставило значні перешкоди на шляху нових ідей, які з'явилися у XIV-XV століттях.

Давня Русь витримала шалений монголо-татарський натиск, але в ній не відбулося Відродження, як в Європі. На зміну общинно-колективістській системі цінностей не прийшов індивідуалізм, як це сталося під час європейського Ренесансу.

Релігійний розкол в Європі часів Реформації і зародження протестантизму проходив під знаком нового; в Росії ж навіть церковний розкол після реформи патріарха Никона відбувся під знаком повертання до старого (Никон звернувся до оригінальних візантійських зразків для виправлення помилок у перекладах, допущених багато століть тому; але частина віруючих не сприйняла цього, так з'явилися «старообрядці» або «старовіри»). В цьому розколі проявилася така риса масової свідомості як *традиційність*. Точно так масова свідомість населення потім вперто протистояла петровським реформам, які відбувалися по західним зразкам.

Отже, порівнюючи слов'яно-православну (*ортодоксальну*) цивілізацію із середньовічними Заходом і Сходом, слід визнати, що Росія дала особливий варіант розвитку, нехай він і має багато спільних рис із сусідніми цивілізаціями. При цьому елементи західної моделі після реформ Петра I з плином часу підсилювалися.

8. Цивілізації у новий час (друга половина XVII-XVIII ст.). Вчені зазвичай пов'язують новий час з утвердженням буржуазних відносин у Західній Європі, починаючи з англійської революції середини XVII сторіччя, яка нанесла руйнівний удар по феодалізму і перетворила Великобританію у передову країну. Після цього інші європейські країни підключилися до процесу зламу феодальних стосунків.

Саме цей здвиг від феодалізму до капіталізму проклав досить чітку межу нового часу. Руйнування засад традиційної цивілізації отримало назву *модернізації*²⁴. В цьому розумінні XVII та XVIII віки стали перехідною епохою, яка підготувала Західну Європу до вступу в індустріальну еру.

²⁴ **Модернізація** – реконструкція соціально-економічних, політичних, культурних, релігійних та інших засад життя суспільства шляхом різноманітних нововведень та вдосконалень.

Модернізація – це складний, досить тривалий процес, який охоплює всі сфери життя суспільства. Модернізація включає в себе урбанізацію, індустріалізацію, демократизацію, секуляризацію та швидкі темпи зростання знань.

Якщо людина традиційної цивілізації була переконана у незмінності оточуючої природи й стабільності суспільства, то сучасна людина дивиться на суспільство і природу інакше, вважаючи, що їх можна і треба контролювати та змінювати. Принципово іншим стає відношення до державної влади, вона позбавляється в очах людей Божественної санкції, її починають сприймати *раціонально*, за конкретними результатами. Не випадково епоха модернізації стала епохою революцій, тобто свідомих спроб насильницьким шляхом змінити світ.

Капіталізм і модернізація провели ще чіткішу межу між Заходом і Сходом. Остаточно визначились переваги Заходу. Розвиток Російської імперії, не дивлячись на потужні східні традиції, почав зближуватися із західним варіантом. Ще один центр модернізації і капіталізму виник у північноамериканських англійських колоніях. В середині західноєвропейської цивілізації намітився поділ на *центр і периферію*.

На рівень передових країн вийшли Нідерланди, Великобританія і Франція, які зуміли першими «порвати» із традиціоналізмом. Але досягнуте лідерство було важко утримати, нова епоха вимагала постійних новацій, гнучкості політичних та економічних структур.

Склад тогочасної периферії може викликати здивування – до неї входили не тільки Росія, США або Скандинавський регіон, який завжди запізнювався у розвитку, але й Німеччина, Італія, Іспанія. Особливо неймовірною є метаморфоза Італії – батьківщини капіталізму, який виник у багатих торгових містах-республіках ще у XIV столітті. Але позбавлена державної єдності Італія стала жертвою іспанських та австрійських Габсбургів, а також династії Бурбонів, які вели нескінченні війни. До того ж італійські міста втратили провідні ролі у міжнародній торгівлі, яка перемістилася на океани, а у Середземному морі почали господарювати турецькі та північно-африканські пірати.

Кульмінацією російської модернізації став комплекс реформ Петра I: підпорядкування церкви державі, створення «Табелю про ранги» (з метою сприяння соціальній мобільності населення), активна протекція національній промисловості та інше. Такої потужної програми, реалізованої «згори», не знала жодна західноєвропейська країна. Але реформи Петра I, які проводилися варварськими методами, загострили *конфлікт між державою і суспільством*. Демократизація політичного життя не була здійснена. Державна влада ще раз підтвердила свої претензії на роль каталізатора цивілізаційного процесу. А суспільство ще раз переконалося у тому, що до нього ставляться лише як до пасивного матеріалу історичних експериментів.

А в Західній Європі ще у роки англійської революції сформувалася думка про те, що державна влада – результат *суспільного договору* між народом та обраними ним можновладцями. Звідси випливало, що несправедливих правителів можна скинути. Цю теорію вперше сформулював англійський філософ *Джон Локк* (1632-1704), потім її підхопили французькі просвітителі.

Д. Дідро (1713-1784) вважав, що «суспільство обирає собі можновладців тільки для більш надійної охорони свого щастя та заради самозбереження»; тому на деспотизм влади можна відповідати непокорю. Ж.-Ж. Руссо (1712-1778) також визнавав повстання цілком виправданими.

Модернізовані країни Європи, що першими встали на шлях капіталістичного розвитку, отримали значні переваги у порівнянні з іншим світом, де традиціоналізм не здавав позицій. Ці переваги відчувалися й у військовому потенціалі. У XVII-XVIII віках європейська цивілізація продовжувала поширюватися практично по всім континентам. Розвідувальні експедиції епохи Великих географічних відкриттів змінилися освоєнням багатих екзотичних країн, в яких європейці закладали основи колоніальної системи. Традиційні суспільства стали більш-менш легкою здобиччю.

Колоніальна політика європейських країн приводила до їх зіткнення у різних точках світу. Торгові компанії, що створювалися при підтримці урядів, часто виконували роль передових військових загонів: у їх розпорядженні були власні збройні сили, вони мали право заключати мир або проголошувати війну, будувати фортеці та інше. Такі компанії повинні були не тільки придушувати повстання місцевого населення, але й вести боротьбу з конкурентами – компаніями інших європейських країн.

У суперництві європейських країн перемогу отримували передові в економічному відношенні, найбільш модернізовані країни. Не дивно, що вже у XVIII столітті лідерство у колоніальних захопленнях перейшло до Великобританії. Вона вели криваві морські війни з Голландією, врешті-решт зламавши силу колишньої «цариці морів». З наростаючою силою англо-французькі війни йшли і на європейському континенті, і в колоніях. Великобританії вдалося витіснити Францію з Індії та Канади.

Іспанія та Португалія теж відійшли на другий план, хоча їх володіння у Новому Світі були величезними, але Великобританія і Голландія активно займалися контрабандною торгівлею та витіснили їх з ринків.

Звичайно, на Сході зберігалися країни, які протистояли європейській експансії. Уряди Китаю, Японії, Кореї оголосили свої держави закритими. Але Захід проникав туди опосередковано. Наприклад, через єдиний відкритий китайський порт Кантон британська Ост-Індська компанія поставляла в країну опіум, вивезений з Бенгалії, в обмін на срібло та цінні експортні товари.

До рук європейців повністю потрапила зовнішня торгівля величезної Османської імперії, яка при цьому не втрачала своєї політичної самостійності та військової сили.

У XVII-XVIII віках стрімко зросла експансія Росії. Найбільш масштабним було її просування на схід. На Амурі експансія Росії була зупинена Китаєм, в кінці XVII століття там був встановлений російсько-китайський кордон. Колонізація Сибіру майже вдвічі збільшила територію Російської імперії.

Одночасно кордони імперії рухалися на захід і південь. До кінця XVIII століття Росія приєднала практично всі землі східних слов'ян (Україну і Білорусь), Прибалтику, отримала вихід до Чорного та Азовського морів.

Що ж являв собою цей новий, колоніальний світ? Спочатку європейські країни не привносили в колонії властивої їм політичної культури та соціально-економічних відносин. В іспанських і португальських колоніях широко використовувалася рабська праця. Навіть передові Великобританія, Франція та Голландія відновили рабство на островах Вест-Індії. Розвиток місцевої промисловості примусово обмежувався, тому що метрополіям було вигідно продавати власні товари по завищеним цінам.

На цьому тлі вирізнялися північноамериканські англійські колонії, які із самого початку обрали особливий варіант розвитку та з часом утворили новий потужний цивілізаційний центр, що став конкурентом Європи.

Боротьба за політичні свободи переросла у 1775 році у війну за незалежність (американську революцію) та привела до утворення самостійної держави – Сполучених Штатів Америки (1776 рік). Це перший приклад нестійкості колоніальної системи.

9. Народження глобальної індустріальної цивілізації (XIX – початок XX століття). Для Заходу XIX століття стало епохою торжества індустріальної революції, яка отримувала одну перемогу за іншою у більшості європейських країн та США. Дещо пізніше індустріалізація охопила Росію та Японію.

В аграрних доіндустріальних цивілізаціях найважливіше значення мала *повторюваність*, засвоєння досвіду попередніх поколінь, а засоби праці не змінювалися століттями. Машинна ж цивілізація диктує *необхідність безперервного технологічного оновлення*.

Динаміка стає основою життя цивілізації нового типу. Життя так стрімко змінюється, що досвід старшого покоління швидко застаріває і не сприймається молоддю. Минуле сприймається лише як матеріал для певних висновків, патріотизму і національної гордості, але само суспільство, особливо нові покоління, орієнтовано на рух вперед, націлено у майбутнє.

Машинна цивілізація повинна була звільнити людей, подолати залежність людини від сил природи, побороти голод, епідемії, стихійні лиха. Насправді залежність від природи не зникла, вона просто стала іншою.

Одним з перших проблеми та загрози нового часу усвідомив англійський економіст Томас Мальтус (1766-1834). Його праця про принципи народонаселення отримала шалену популярність та багато прихильників (власне як і противників).

За прогнозами Мальтуса людство очікує важке майбутнє. Поліпшення умов життя веде до зменшення смертності і збільшення тривалості життя, внаслідок цього економічне зростання перестає встигати за зростанням чисельності населення. Це загрожує голодом та вимиранням від перенаселення. Висновок у Мальтуса дуже простий: треба обмежити народжуваність, особливо у найнижчих верств населення.

Чим же обмежуються темпи економічного зростання? І Томас Мальтус, й інший видатний англійський економіст Давид Рікардо (1772-1823) вважали головним обмеженням землю. Звичайно, можна збільшити капіталовкладення, вдосконалити засоби праці, але все це не змінить головного: *виробничі сили природи обмежені*.

В той час, коли Мальтус і Рікардо робили свої песимістичні прогнози, перспективи розвитку індустріальної цивілізації ще не були ясними. Залежність від землі відчувалася дуже гостро. Наприклад, щоб збільшити виробництво вовни, треба було більше землі використати під пасовища, а не рілля.

Ще однією перешкодою на шляху розвитку індустріальної цивілізації була обмеженість джерел енергії, без якої неможливо використання машин. Головним джерелом теплової енергії були дрова і вугілля, запаси яких не безмежні. Щоби виробити тону заліза, треба спалити 4 гектари лісу. Звісно, виходячи з таких цифр можна зробити найжахливіші висновки.

Але людство знайшло вихід, передбачити який зарані не було можливо. Були відкриті нові джерела енергії та більш економні форми її використання. Стрімко зросло значення нафтової промисловості, а остання третина XIX століття стала епохою освоєння *електричного струму*, який дав виробництву нову енергетичну базу.

На межі XIX-XX віків з'явилася ще одна проблема, яка і в наш час не втратила гостроти. Машини змінили *характер праці, роль людини у виробництві і ставлення людей до своєї діяльності*. Масове виробництво перетворювало людину у додаток до машин. Коли Генрі Форд запровадив конвеєри на своїх автомобільних заводах у США, то рівень продуктивності праці стрімко зріс, але праця стала механічною, «тупою» та одноманітною.

Розвиток капіталізму у XIX столітті відбувався нерівномірно, несинхронно. Країни «старого» капіталізму – Великобританія і Франція продовжували займати ключові позиції у міжнародних стосунках. Але їх беззаперечне лідерство було підірвано перерозподілом сил у європейському центрі та виходом на світову арену «другого покоління» капіталістичних країн – США, Німеччині, Росії, Японії тощо.

Індустріальна епоха вимагала постійного оновлення технічної бази, в цьому відношенні технічний переворот не можна «завершити». Будь-які затримки на шляху технічного прогресу вели до серйозних наслідків. Такими сумними прикладами слугували Іспанія та Португалія.

Серед країн «молодого» капіталізму США були єдиною сильною державою, в якій високі темпи розвитку досягалися за рахунок використання потенціалу демократичної системи.

США практично не відчували впливу феодалізму, тому проблеми модернізації вирішувалися тут легше (хоча це не означає, що їх не було: достатньо згадати протистояння індустріальної міської Півночі та рабовласницького сільськогосподарського Півдня). Перетворення США у найсильнішу індустріальну державу відбулося завдяки результативному діалогу між державною владою і суспільством.

Російська імперія на початку XX століття мала досить високі темпи економічного зростання, але вони були суттєво нижчими за Німеччину, Японію і США. Зазвичай це пояснюють міцністю феодальних пережитків. Але Німеччина теж будувала капіталізм на напівфеодальній основі, при цьому її успіхи були помітнішими. Отже, відповідь на це питання слід шукати в іншому: у відношенні суспільства і влади до модернізації, у ступеню їх активності.

Росія перемогла у Вітчизняній війні 1812 року, таким чином вона не була під владою іноземних загарбників, але натомість не відчула впливу ліберально-буржуазних реформ Наполеона. Ідеї Просвітительства і Французької революції не набули достатнього поширення серед російської інтелігенції.

Селянство до реформи 1861 року залишалося закріпаченим, навіть після реформи продовжувало жити патріархальним общинним життям, тому було швидше противником модернізації, аніж прихильником.

В Російській імперії XIX століття відбувся тільки один сплеск свідомої боротьби за модернізацію – повстання декабристів у 1825 році. Тоді не буржуазія, а дворянська інтелігенція поставили за мету ліквідацію кріпосного права, встановлення конституційної монархії або республіки, заохочення підприємництва і торгівлі. Повстання потерпіло поразку. А слабкість Росії у порівнянні з модернізованими західноєвропейськими державами наочно проявилася у Кримській війні (1853-1856 рр.).

Уже в XIX столітті серед учасників громадських рухів з'явилися ідейні розбіжності з приводу вибору шляхів перетворень у Російській імперії. Інтелектуальна еліта суспільства розділилася на два табори – *слов'янофілів* та *західників*. Суперечка їхніх прихильників не вщухає і зараз, у тому числі й на українських теренах.

Між тим досвід деяких східних країн (Японії, а пізніше Туреччини) довів, що модернізація не є унікальною особливістю виключно Західної Європи.

Європеїзацію і *модернізацію* слід розрізняти. Орієнтація на західноєвропейську модель – тимчасове явище у процесі модернізації, яке не руйнує національну самобутність.

В цей час у гігантській колоніальній системі, створеній Заходом, відбувалися складні процеси. Першою її слабкою ланкою стала Латинська Америка. *Національно-визвольний рух* розпочався у Венесуелі (1810 р.), його очолив Симон Болівар (1783-1830). Потім цей рух перекинувся на Колумбію, Перу, Чилі та інші колонії. До 1826 року під владою Іспанії залишилися тільки Куба та Пуерто-Рико. Але руйнація іспанських колоній ще не означала послаблення колоніальної системи в цілому. Вона ще деякий час залишалася життєздатною. Експансія Заходу тривала.

До середини XIX століття була остаточно загарбана Індія. Майже повністю була колонізована Африка (тільки християнська Ефіопія стійко протистояла Італії та в Ліберії у 1857 році переселенцями із США була створена перша негритянська республіка). Поступово занепадала Османська імперія. Іран втратив не тільки економічну, але й політичну самостійність і був поділений на сфери впливу між Росією та Великобританією. В Індокитаї відносну самостійність зберігав лише Сіам (Таїланд). Корея, Тайвань і частина Китаю опинилися під владою Японії – першої капіталістичної країни Сходу.

Найбільш яскравий приклад змін традиційних структур під впливом колонізаторів дає історія Індії. Підкорити децентралізовану країну було легко. Важче було вирішити питання управління цією величезною колонією. Необхідно було активно і швидко проводити реформи.

Колоніальна адміністрація через займи у британських банкірів розпочала будівництво залізниць, іригаційних споруд, підприємств джутової, чайної, цукрової промисловості. Нова індійська інтелектуальна еліта, яка була вихована на західних ідеях та чудово володіла англійською мовою, виступила за трансформацію суспільства.

Але засвоєння західних цінностей не відміняло любов до власної культури. Створена британцями інтелігенція виявилася найбільш небезпечною для колоніального режиму, з її лав виходили такі люди як Джавахарлал Неру, Рабіндранат Тагор, Махатма Ганді – активні прихильники незалежності Індії.

Засвоєння західних ідей та політичних інститутів відбувалося і в тих східних країнах, що не були колоніями. Тиск Заходу був серйозним викликом, на який треба було дати відповідь. Відповідь полягала у модернізації. Традиційні цивілізації теж вимагали реформування.

В Османській імперії був створений двопалатний парламент, прийнята Конституція. У 1889 році в Стамбулі виникла організація *молодотурків*, яка пропагувала деякі елементи західної моделі, але наріжним каменем державної концепції вважала доктрину ісламізму. До влади молодотурки прийшли після революції 1908 року. Пізніше їх ідеї розвинув Кемаль Ататюрк – «батько» сучасної турецької держави.

У величезному ісламському світі тенденція до пристосування, до засвоєння нових стандартів життя виявилася лише у декількох країнах: крім Туреччини до них можна віднести лише порівняно європеїзовані Єгипет та Іран (останній з певними обмеженнями у зв'язку з результатами ісламської революції 1977 р.).

Розуміння того, що тільки модернізація допоможе протистояти Заходу, прийшло і в Китай. Радикальний націоналістичний рух за повалення Маньчжурської імператорської династії та відродження сильного Китаю очолив Сунь Ятсен (1866-1925), який після революції 1911 року був обраний президентом.

Але тільки в Японії послідовні реформи забезпечили вільний шлях для модернізації і розвитку капіталізму. Комплекс швидких і радикальних реформ отримав назву *Реставрації Мейдзі*. Унікальність японського шляху – це гармонічне поєднання свого і чужого, своєрідний міжцивілізаційний діалог.

Ще у 1889 році в Японії була прийнята Конституція, для чого попередньо в Європу та США була відправлена спеціальна комісія. Врешті-решт японці зупинилися на пруському варіанті, створивши конституційну монархію.

Загалом нова епоха наступила в Японії без революційних руйнувань і громадянських воєн. Результат цих глибинних зрушень виявився приголомшливим: вже з початку ХХ століття японський капіталізм став цілком конкурентоспроможним по відношенню до найпотужніших західних держав.

10. Характеристика сучасних локальних цивілізацій.

Становлення сучасної *західної (християнської)* цивілізації пов'язано із розділом світської та релігійної сфер життя. Цей процес народив феномен *ідеологій*²⁵.

²⁵ **Ідеологія** – вчення, що дає громадянську ціннісну мотивацію для діяльності держави, суспільства, окремих класів і соціальних верств, а також громадян.

Які ж основні риси ментальності європейських народів? Для суспільної свідомості властива уява про швидкоплинний час, який складається з трьох ступенів: *минуле* – воно сталося, в ньому нічого не можна змінити, з нього можна лише взяти досвід; *сучасне*: людина – активна особистість, вона може і повинна впливати на хід подій, на життя суспільства; *майбутнє* – воно невідомо, але людина може до нього підготуватися.

У християнстві, як системі духовних цінностей, закладена ідея прогресу, необхідності постійного розвитку та вдосконалення суспільства і людини. Достатньо звернутися до біблійної притчі про Мойсея, який вивів ізраїльський народ з єгипетського полону. Це є рух у часі, рух від рабства до свободи, рух від нерівності та гноблення – до рівності і соціальної справедливості.

Визнання необхідності постійного розвитку та руху уперед перетворила інновацію, взагалі все нове у вищу цінність. Західне суспільство просякнуте духом оновлення. Для цього типу цивілізації властива ідеологія *індивідуалізму*²⁶. Пріоритет особистості та її інтересів є безумовним.

Прогресивний тип розвитку вимагає постійного притоку природних та інших матеріальних ресурсів, робочої сили, інтелекту. Стійкий динамізм цей тип цивілізації отримав ще в колоніальну епоху. Потенціал практично всієї планети був використаний для створення того, що сьогодні називають Заходом.

Таким чином, прогресивний тип розвитку не є досягненням тільки західного співтовариства, це результат діяльності всього людства. Але, експлуатуючи колонії, Європа привносила в різні частини світу своєрідні анклавні свого типу розвитку, поширюючи його на весь світ. Так Європа виходила за географічні межі і перетворювалась у Захід (*західну цивілізацію*).

Спробуємо назвати провідні риси західної цивілізації:

- високий моральний престиж праці та її результатів;
- ринок – як спосіб функціонування економіки та її регулятор;
- приватна власність та високий авторитет підприємництва;
- наявність громадянського суспільства, існуючого незалежно від влади;
- правова демократична держава.

Ще видатний мислитель античної цивілізації Аристотель поклав початок відношення до варварів (всіх, хто не був елліном) як до оточуючої природи. У подальшому ці ідеї розвивалися: знаменитий німецький філософ – творець діалектики Фрідріх Гегель висунув тезу про Європу як завершення всесвітньої історії та найвище втілення людського духу.

В цьому ж ключі розроблявся історичний матеріалізм Карла Маркса та Фрідріха Енгельса. Класики марксизму були зосереджені на Європі, вважаючи, що весь інший світ приречений повторювати все, що тут відбувається.

Ідеї *заходоцентризму* (*європоцентризму*) яскраво представлені і в сучасному світі.

²⁶ **Індивідуалізм** – історичний тип поведінки, що має соціально-психологічну та ідейно-світоглядну мотивацію. Акцент робиться на самоцінність індивіду, його свободу, автономію, право самому визначати напрямок своєї діяльності. Одночасно індивідуалізм передбачає відповідальність людини за себе, свою сім'ю. Індивідуалізм передбачає багатоваріантність поведінки, у тому числі політичної. При цьому не заперечується наявність суспільних інтересів. Межі індивідуалізму визначаються нормами моралі і законами країни.

Шлях західної цивілізації не був безхмарним. Накопичення протиріч неодноразово створювало загрозу руйнування суспільства. Зокрема приватна власність і ринкові стосунки породжували майнову диференціацію та проблему соціально-політичної нерівності.

Однією із теорій, що були альтернативою західному шляху розвитку, став *марксизм*. Це – класова ідеологія індустріальних робітників, в цьому розумінні марксизм є типовим продуктом західної культури, адаптованої до проблем індустріальної епохи, до класових інтересів пролетарів.

Західну цивілізацію руйнували не тільки соціально-класові конфлікти. Наслідком утворення в Європі національних держав та поширення традицій колоніалізму стало перетворення європейських націй у найвищу ціннісну категорію. Отримали поширення націоналізм та його крайні прояви – *шовінізм, расизм, ксенофобія*.

Криза Заходу продовжувалася фактично всю першу половину ХХ століття. Народилися такі політичні сили як *комунізм* і *фашизм*, які, хоч і мали різну соціальну основу, але однаково відкидали демократію, індивідуалізм, ринок.

Те, наскільки була близька західна цивілізація до загибелі, показали Перша і Друга світові війни. Жахливий фашистський монстр загрожував існуванню не тільки Європи, але й всього людства. Він знайшов соціальну базу. Якщо марксистський робітничий соціалізм захопив лише частину робітничого класу (переважно малокваліфікованого), то фашизм привабив людей із різних верств: від крупного буржуа до люмпена.

Але і в епоху глибокої кризи існувала та розвивалася лінія оновлення західної цивілізації, пов'язана найперше з іменами 32-го американського президента Франкліна Рузвельта (1882-1945) та англійського економіста Джона Кейнса (1883-1946). Вони розуміли, що різка соціально-майнова диференціація небезпечна для будь-якого суспільства. Держава повинна перерозподіляти частину національного доходу на користь незаможних. Вона повинна страхувати суспільство від голоду, безробіття, жебрацтва. Джон Кейнс розробив основні методи державного регулювання макроекономічних процесів. А розгром фашизму відкрив шлях для оновлення західної цивілізації.

Нове обличчя західної цивілізації на межі ХХ-ХХІ століть:

1. *Змінилися форми володіння власністю*. Відбувся перехід від переважно індивідуальних форм до колективних (кооперативи, акціонерні товариства). При цьому власність залишилася приватною з усіма її ознаками і гарантіями.
2. *Зменшилася частка бідних і таких, що не володіють власністю*. Соціально-класова диференціація знівелювалася. У західному суспільстві утворилися потужні середні прошарки – середні і дрібні власники, які зацікавлені у стабільності суспільства, у демократії та охороні прав особистості. У західних країнах сьогодні немає класів у марксистсько-ленінському розумінні.
3. *Почався новий етап науково-технічної революції*. Якісні зміни в технологіях привели до серйозних змін в соціальній структурі суспільства. Скоротилася чисельність заводського пролетаріату, який складав масову базу класової боротьби. Соціалістична ідея залишається, але вона втрачає класовий характер і перетворюється на гуманістичний ідеал, який допомагає вдосконалювати життя.

4. *Зросли продуктивність і якість праці.* Відповідно зросло сукупне національне багатство. Це дозволяє створити високий рівень захисту добробуту населення за рахунок перерозподілу національного багатства.

5. *На новий рівень піднялася демократія.* Зміцніли демократичні інститути, розширилися можливості впливу кожного громадянина на життя суспільства.

6. *Досвід спільної боротьби з фашизмом, падіння колоніальних імперій, новий рівень розвитку, що вимагає інтеграції,* а не поділу по національним квартирам, заставили відмовитися від національних пріоритетів. Було створено *Європейське Співтовариство*. Воно виявилось досить життєздатним і забезпечило економічне процвітання.

Все це дозволило Заходу отримати «друге дихання». Але це не означає повної відсутності проблем (прогрес завжди викликає гострі конфлікти), навіть при видимому процвітанні на фоні інших країн.

Модернізація східних цивілізацій. Чим швидше розвивалася західна цивілізація, тим значнішим ставав розрив між Заходом і Сходом. Схід ненавчє «завер» у своєму політичному і соціально-економічному розвитку, тому рано чи пізно перед ним мала постати проблема модернізації.

Найбільш масштабна модернізація країн, що розвивалися за східними зразками, розгорнулася після Другої світової війни. Ця модернізація передбачала не тільки прискорення розвитку, індустріалізацію, але й збереження фундаментальних цивілізаційних цінностей, тобто самозбереження від руйнування під впливом тиску цивілізації іншого типу.

Поштовх модернізації надала деколонізація Сходу. Шляхи обиралися різні. Можна відзначити три варіанти.

Варіант 1. Впровадження і пристосування елементів прогресивного (західного) типу розвитку до власних умов у повному обсязі: ринок, демократія, правова держава та інше. Модернізація по цьому варіанту йшла непросто і принесла успіх лише тим країнам, які просунулися на цьому шляху ще до Другої світової війни (Японія, Туреччина, Сінгапур). Але саме цей варіант модернізації дав найбільші успіхи.

Варіант 2. Впровадження організаційно-технологічних елементів індустріального суспільства, ринкових стосунків при збереженні суспільної системи східного типу.

Здавалося б, цей варіант поблажливий: ринок дає механізм прогресуючого саморозвитку, одночасно зберігаються традиційні цінності. І при цьому варіанті є приклади процвітання (Південна Корея), але пояснюються вони у більшості випадків сприятливим природно-ресурсним потенціалом (Кувейт, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати).

У Китаї, наприклад, відсутність розвинутих форм демократії веде до конфліктів між владою і частиною населення. Спеціалісти навіть передбачають, що економічне зростання окремих провінцій може привести країну до конфліктів і навіть громадянської війни. Вчені радять створити федеральну структуру і перетворити Всекитайське народне зібрання у повноцінний парламент, щоби він міг владнати конфлікти між центром і провінціями.

Як показує досвід, ринок і демократія взаємопов'язані. І всі країни, рано чи пізно, приходять до потреби здійснення реформ по першому варіанту, зокрема так було з Туреччиною.

Варіант 3. Перенесення тільки організаційно-технологічних структур індустріального суспільства при запереченні ринку і демократії.

Прапором цього варіанту модернізації стала соціалістична ідея у марксистському варіанті, яка пропагує індустріальний прогрес в умовах колективізму і соціальної рівності.

У таких суспільствах на перший план висуваються *технократи*, які під прапором соціалізму створюють технізоване суспільство, в якому людина підпорядковується не тільки державі, але й машині.

Вся енергія спрямовується на обслуговування індустріального потенціалу. Темпи розвитку забезпечуються системою насилля. Влада з авторитарної перетворюється у *тоталітарну*. Застосовується тотальний контроль над суспільством. Найбільш яскраві приклади модернізації такого типу – Північна Корея, Куба, Китай епохи Мао Цзедуну тощо.

У деяких країнах ідея індустріального соціалізму була трансформована в ісламський соціалізм (Лівія, Сирія, Ірак), який апелює до релігійної доктрини.

Приваблювало у цьому варіанті модернізації те, що головним рушієм прогресу виступав традиційний для Сходу колективізм. Діяв і приклад СРСР, що мав суспільну організацію східного типу, але був потужною, добре озброєною державою, з якою рахувалися у світі.

Але історичний досвід довів безперспективність цього варіанту. Суспільство не отримувало механізмів прогресуючого саморозвитку, а насилля діяло як руйнуючий фактор. Масовий терор, геноцид за соціальними та ідеологічними ознаками знищували найбільш активні сили суспільства (можна навести приклади СРСР, Камбоджі, Китаю). На щастя, цим шляхом в історичному плані країни йшли порівняно недовго.

Але слід відзначити й інше: соціалістична ідея – продукт західного класово диференційованого суспільства. Не випадково в сучасних умовах в Європі такими сильними є соціалістичні і соціал-демократичні партії.

Щоправда перенесена на інший культурний ґрунт соціалістична ідея стала виправданням жорстокості, насилля, засобом знищення багатівікової культури. Цей шлях привів окремі соціуми до межі саморуйнування. Абсолютна більшість країн, які проводили модернізацію на засадах соціалістичної ідеї, з часом відмовилися від цього шляху.

Цивілізаційні парадигми СРСР. Відмова від європейських елементів модернізації після революції 1917 року не знімала з порядку денного питання побудови індустріального суспільства. Але будь-яка модернізація (тим більше масштабна) вимагає великої кількості ресурсів (фінансових, природних, кадрових, інтелектуальних тощо). Національне ж багатство країни після Першої світової та громадянської воєн було зруйновано. Великі капітали «втекли» за кордон, підприємці та інтелігенція були знищені або емігрували. Кваліфікований робітничий клас теж зник: він фактично був декласований.

Іноземний капітал мав колосальні втрати внаслідок революції, отже спроби більшовицької влади залучити його ресурси (у вигляді *концесій*) були приречені на невдачу.

То ж за рахунок яких ресурсів можна було здійснити модернізацію у радянську добу?

У бідній країні невідвратною ставала потреба зосередження всіх наявних ресурсів в руках держави, відбулася тотальна націоналізація всього – банківської системи, промисловості, транспорту. Для отримання коштів в інтересах модернізації використовувалися всі можливості: монополія зовнішньої торгівлі, розвиток сировинного експорту та інше.

Але провідними джерелами стали *обмеження споживання* (підтримувався дуже низький рівень життя) та *жорстока державна експлуатація* населення (зокрема примусова праця). Можливо, тому сталінські репресії мали такий розмах (через табори пройшло до 60 млн. осіб)?

Саме у табірній системі було створено багатогалузеве сучасне промислове виробництво, засноване на рабській праці засуджених та новітніх конструкторських розробках, здійснених вченими та інженерами теж з числа в'язнів (навіть керівник радянської космічної програми Сергій Павлович Корольов пройшов через ГУЛАГ).

У системі НКВС були розроблені ядерна і термоядерна зброя, які вимагали розвиненої промислової та наукової інфраструктури, теж створеної руками ув'язнених.

Важливим джерелом коштів для індустріалізації у переважно аграрній країні було неприховане пограбування селян. Колективізація пройшла із застосуванням масштабного насилля, в окремих районах частка розкуркулених досягла 15-20%, їх майно передавалося колгоспам. Селяни в процесі колективізації були переведені на самозабезпечення із присадибної ділянки (меншої за дореволюційний общинний наділ), а робота в колгоспі була фактично безоплатною – за «паличку» (трудодень).

Слабкість та неефективність колгоспів при збереженні значного експорту зернових привели у 1932-1933 роках до голодомору.

На реалізацію завдань індустріалізації було кинуте все – з країни інтенсивно вивозили сировину (ліс, руди, нафту, золото) і продовольство (хліб, масло, цукор, споживання яких було жорстко лімітовано), розпродавалися скарби національних музеїв тощо.

Державна організація в СРСР отримала яскраво виражені східні риси. Не дивлячись на те, що в усіх Конституціях СРСР (1924, 1936, 1977) проголошувалася влада народу у вигляді Рад, насправді абсолютна влада знаходилася в руках комуністичного вождя. В управлінні країною він спирався на партійно-державну номенклатуру – потужну бюрократичну машину.

Багата духовна палітра старої Російської імперії знищувалася. Активно проводилася антирелігійна політика і пропаганда, суттєво обмежувалася сфера діяльності всіх конфесій на території СРСР. Але жодне суспільство не може жити без певних духовних цінностей.

Більшовицька влада спробувала утвердити марксизм-ленінізм у якості такої духовної основи нового суспільства. Відбулася *харизматизація* соціалістичної (комуністичної) ідеї, вона перетворювалася у символ віри. Соціалістична ідеологія стала системою цінностей релігійного характеру («Марксистське вчення всесильне, тому що воно вірне», – зовсім як у Біблії або Корані).

Оскільки головне завдання модернізації полягало в тому, щоби підняти країну на техніко-технологічну сходинку індустріального суспільства (*третій варіант* модернізації), соціалістична ідея виявилася надміру технократизована. Можна згадати знаменитий ленінський вислів: «Комунізм – це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни». Соціалізм саме «будували» – як завод, фабрику, чи якусь іншу споруду. Суспільство розглядалося як великий завод, життя – як виробничий процес, людина при цьому перетворювалася у гвинтик виробничого механізму.

Колективізм ніколи не подавляв особистість так, як у радянські часи. Для того, щоб втримати суспільство у таких вузьких рамках, треба було постійно застосовувати контроль і насилля.

Місце людини в соціальній структурі було жорстко зафіксовано (паспорт, прописка, трудова книжка, розподіл, оргнабір і т.д.). Оскільки соціальна мобільність та соціальна ініціатива були обмежені, ринок і приватна власність відсутні, то не існувало і механізмів саморозвитку суспільства. Його рух забезпечувала держава через планування і контроль за реалізацією намічених планів. Система влади перетворилася у *тоталітарну*, утворився потужний репресивний апарат (масові репресії застосовувалися до всіх верств населення і навіть цілих народів – німців, кримських татар, чеченців, турок-месхетинців тощо).

Так складалася нова індустріальна цивілізація – безнаціональна і безрелігійна, раціональна і матеріалістична, технологічна і технократична. Руйнування міжцивілізаційних відмінностей на теренах СРСР супроводжувалося русифікацією, навіть більш жорсткою, ніж у дореволюційний час.

До середини 80-х років ХХ століття наочно проявилася нездатність політичної системи СРСР не тільки забезпечити суспільний прогрес, але й необхідну суспільству стабільність. В країні визріла глибока системна криза, що охопила всі сфери життя – економічну, соціально-політичну, духовну. Рубіжним став 1985 рік. На цей час у партійні і державні органи прийшли представники нового покоління, яке не знало страху сталінських репресій.

Спроби реформувати систему, не виходячи за межі соціалістичного вибору, отримали назву «перебудова». Успіхи та невдачі перебудови найтіснішим чином були пов'язані з особою її творця М.С. Горбачова. Але його реформи не змінювали систему, вони були спрямовані лише на її поліпшення та зміцнення («соціалізм з людським обличчям»).

М.С. Горбачов не наважився вийти за межі соціалістичного вибору у традиційному розумінні, не наважився на розрив із старою КПРС. В результаті першого і останнього Президента СРСР не підтримали ані консерватори, ані реформатори. «Перебудова» провалилася. Система продемонструвала, що вона не піддається реформуванню.

У частини суспільства, лідером якої став Б.М. Єльцин, склалося переконання у необхідності кардинальної, фронтальної реконструкції суспільства на рейках ринкової економіки та парламентської демократії. Популярними стали гасла деідеологізації, реальної багатопартійності, побудови суспільства на принципах свободи, законності і демократії.

Розпад КПРС (після спроби введення надзвичайного стану у серпні 1991 року) призвів до того, що зруйнувалися партійно-державні структури, на яких тримався СРСР. Величезна країна розвалилася миттєво. Утворилося півтора десятки самостійних держав.

Висновки:

1. Цивілізаційний підхід в періодизації розвитку політичної карти світу базується на вивченні історії локальних людських цивілізацій. Їх в історії людства було більше 30, сьогодні функціонує 9 локальних цивілізацій.

2. Існує 3 варіанти розуміння й використання терміну «цивілізація»:

а) цивілізація як угруповання людей, котрі мають спільні фундаментальні основи ментальності, спільні духовні цінності та ідеали, а також стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці, культурі;

б) цивілізація як цикл існування певної мегакультури;

в) цивілізація як ступінь суспільного розвитку, що йде за варварством.

Визначенню *локальної* цивілізації найкраще відповідає варіант *а*.

3. Слід розрізняти *локальні* й *технологічні* цивілізації.

4. Генезис найдавніших локальних цивілізацій досить переконливо пояснює теорія «виклику-відповіді» А.Д. Тойнбі.

5. Всі локальні цивілізації можна згрупувати у два великих регіони – **Схід** і **Захід**, відмінності між якими є не просто значними, а по суті – контрастними. Схід і Захід в цивілізаційній теорії – це не географічні категорії, а символи певних цінностей та фактично протилежних образів життя.

6. Сучасна територія України знаходиться під впливом трьох локальних цивілізацій – слов'яно-православної (ортодоксальної), західно-християнської та мусульманської (ісламської).

7. Модернізація – це складний і тривалий процес, який охоплює всі сфери життя суспільства та включає в себе урбанізацію, індустріалізацію, демократизацію, секуляризацію тощо. Капіталізм і модернізація провели ще чіткішу межу між Заходом і Сходом.

8. Якщо в аграрних (доіндустріальних) цивілізаціях найважливіше значення мала повторюваність, то машинна (індустріальна) цивілізація почала диктувати необхідність безперервного оновлення.

9. У XVIII столітті світовий баланс сил змінився на користь Європи (Північна Америка «приєдналася» дещо пізніше), оскільки західна цивілізація вступила у смугу індустріального розвитку. Східні цивілізації не витримали конкуренції внаслідок свого консерватизму.

10. Лише у XX столітті досвід деяких східних країн (Японії, Південної Кореї, Туреччини) довів, що модернізація не є унікальною особливістю виключно Західної Європи. Виникло розуміння того, що *європеїзацію* і *модернізацію* можна і треба розрізняти.

Тема 6.

Морфологія і географічне положення державної території

Один з найважливіших об'єктів політико-географічних досліджень – державна територія, розташована в межах державних кордонів. Політична географія вивчає особливості державної території, які проявляються в різних масштабах – від *глобального* до *локального*. Вона досліджує склад території країни, історію її формування, морфологію, місцезположення і характер кордонів в даний час і в минулому.

Предмет прискіпливої уваги політико-географа – географічне положення території країни, включно з такими важливими його елементами як характер сусідства, наявність зручних виходів до Світового океану, а також специфіка використання окремих частин території, зокрема орендованих іншими державами або оголошених зонами з особливим режимом чи інших. Нарешті, політико-географи традиційно займалися вивченням географічних аспектів територіальних спорів і претензій.

Державна територія – це частина території земної кулі, яка знаходиться під *суверенітетом* певної держави. Державна територія включає в себе також її надра і повітряний простір над нею. В межах державної території держава є вищою по відношенню до всіх осіб та організацій владою, що забезпечується системою державних органів (законодавчих, виконавчих, судових та інших). Таким чином, *державна територія – це простір здійснення державної влади*.

В той же час, державна територія – це природне середовище існування населення держави, що включає в себе різноманітні природні ресурси, які повністю належать тій державі, в межах якої вони знаходяться. Держава *володіє, користується і розпоряджається* своєю територією.

Право держави користуватися своєю територією повинно, згідно міжнародним нормам, здійснюватися таким чином, щоби при цьому не наносилася шкода сусіднім державам. Значення цього положення особливо актуальне сьогодні, коли екологічна проблема стала глобальною. Наприклад, транскордонний атмосферний перенос – провідний чинник деградації скандинавських лісів (так, з 600 тис. тон сірки, що випадає щорічно над Швецією у вигляді кислотних дощів, менше 100 тис. тон викидається шведськими підприємствами. В той же час, у Великобританії не є обов'язковим встановлення ефективного газоочисного обладнання на ТЕС, тому що на території країни осідає менше третини промислових викидів сірки).

Набагато серйозніші проблеми виникають при проведенні випробувань ядерної зброї (зокрема США і Франція неодноразово проводили такі випробування у своїх колоніях в Океанії).

Під час **оренди частини державної території** права *користування і володіння* належать на вказаний в договорі термін державі-орендатору, але право *розпоряджатися* всією державною територією завжди залишається за суверенною державою. Це важливий аспект, оскільки орендні договори часто використовуються для побудови на чужій території військових об'єктів, що суттєво впливає на розстановку сил в конкретному регіоні та світі в цілому.

Одним з аспектів зростання протиріч між національними інтересами, суверенітетом окремих країн та активізацією діяльності ТНК є так званий *офшорний* (тобто такий, що знаходиться за межами юрисдикції держав) *бізнес*. В його основі – повна або часткова відміна податків, звільнення від митних зборів, свобода проведення валютних операцій тощо. Деякі держави відмінили всі обмеження для транснаціонального бізнесу на всій своїй території (низка країн Карибського басейну та Океанії), в інших такий режим поширюється на окремі види діяльності або ділянки території (зокрема офшорні зони для промислової діяльності або вільної торгівлі відкриті в Ірландії, Китаї, Індії).

Найважливішою та загальноприйнятою нормою міжнародного права, на якій базується мирне співіснування, є **принцип недоторканості і цілісності державної території**. Ось чому світовим співтовариством не визнається проголошення 1983 року «Турецької республіки Північного Кіпру» або проведення 2006 року у самопроголошеній Придністровській Молдавській Республіці та 2014 року в українському Криму «референдумів» стосовно отримання незалежності та приєднання до Росії, оскільки це є спробами розколу територій відповідних країн.

Вищеназваний принцип недоторканості і цілісності державної території також забороняє набувати нові території шляхом використання сили або загрозою її використання.

Статут ООН забороняє війну як засіб вирішення міжнародних суперечок, у тому числі й територіальних. У разі порушення кордонів держава, проти якої вчинена агресія, має право на оборону своєї території всіма наявними засобами й отримує моральну і правову підтримку світової спільноти.

Важливе політичне значення має **політико-географічне положення**²⁷ (далі – ПГП) держави. Розрізняється макро-, мезо- і мікроположення.

Макро-ПГП – це положення відносно глобальних центрів світового господарства (Північноамериканського, Західноєвропейського, Східноазійського) та військових наддержав (США, Китаю, Росії, Великобританії, Франції).

Вплив ПГП на розстановку політичних сил всередині країни визначається не тільки її формальним місцем на політичній карті світу, участю у військово-політичних та економічних організаціях. Чималу роль відіграє положення відносно економічних центрів і транспортних осей інтеграційних угруповань, міжнародних потоків товарів, капіталів, людей. Важливий аспект – положення зовнішніх джерел сировини і продовольства, їх віддаленість, різноманітність, надійність для постачання у майбутньому, безпека комунікацій у військовому і політичному відношеннях.

Сприятливе макро-ПГП навіть невеликих за площею і населенням країн (наприклад, Сінгапуру) дозволило їм розвинути значні торговельно-посередницькі і фінансові функції, отримати значні прибутки від реекспорту та діяльності зон безмитної торгівлі, бункеровки транзитних суден, туризму тощо.

²⁷ **Політико-географічне положення** – важлива складова частина суспільно-географічного положення, яка відбиває місце країн на політичній карті світу, віддаленість від економічних центрів і транспортних осей інтеграційних угруповань, участь у військово-політичних і політико-економічних організаціях, у міжнародних потоках товарів, капіталів, людей, інформації.

Мезо-ПГП – це положення держави в регіоні, врахування сусідства першого порядку, близькості до «гарячих точок» (існує навіть термін «прифронтові держави»). Зовнішні політичні та економічні умови розвитку будь-якої держави залежать від того, межує вона з країнами високо- чи низькорозвиненими, багатими чи бідними на природні ресурси, схожими чи відмінними за структурою природно-ресурсного потенціалу, які входять (або не входять) в ті самі військово-політичні та економічні угруповання, що й досліджувана країна.

Скажімо, для Мексики сусідство із США обернулося втратою половини державної території, значною деформацією галузевої і територіальної структур господарства. Якщо мезо-ПГП дуже важливе навіть для таких країн як Мексика або Канада, то для дрібних цей фактор стає ще більш суттєвим. Особливо це торкається категорії країн, чия територія є «вписаною» у територію більших сусідів (Монако, Сан-Марино, Гібралтар, Гамбія, Лесото та інші).

«Вписані» держави мають менше можливостей для політичного та економічного маневру, виконання посередницьких функцій, що часто становлять головну спеціалізацію «карликових» країн в міжнародному поділі праці (саме такими є функції, наприклад, Андорри, яка існує завдяки безмитній торгівлі іспанськими і французькими товарами: створення її у 1278 році було своєрідним компромісом між двома великими країнами, що врегулювали таким чином територіальний спор).

Найбільш значною залежність «вписаної» (анклавної) держави є в тому випадку, коли оточуюча крупна держава до того ж є і більш розвинутою (приклад стосунків «Лесото – ПАР»: грошові перекази емігрантів з Лесото, що працюють у ПАР, становлять половину ВВП країни; тому законодавче скорочення використання праці іммігрантів із Лесото на шахтах ПАР являє собою надзвичайно серйозну загрозу для економіки цієї малої африканської країни).

Під **мікро-ПГП** країни розуміється вигідність для неї з економічної, політичної та військово-стратегічної точок зору розташування різних ділянок кордону. З різних точок зору оцінка вигідності конкретної ділянки кордону може бути різною: так, франко-іспанський кордон по вододілу важкодоступних Піренейських гір порівняно незручний для розвитку економічних зв'язків, але він у такому вигляді склався ще у XVI столітті та є одним із самих старих та незмінних в Європі. Загалом у гірських районах кордони по вододілам, як правило, є зручнішими, оскільки вододіли частіше збігаються з етнічними і господарськими межами, до того ж, жодна з країн не отримує військово-стратегічної переваги внаслідок одноосібного контролю перевалів.

При оцінюванні ПГП держави необхідно враховувати його певні складові.

Фізико-географічна складова відзначається тим, що географічне середовище продовжує відігравати суттєву роль у житті суспільства. Уряди навіть найпотужніших держав світу відступають перед стихійними силами природи у вигляді цунамі, землетрусів, повеней або торнадо. Наявність і якість земельних чи інших природних ресурсів, безпосередній вихід до незамерзаючих морів, повноводність річок і безліч інших чинників фізико-географічної складової ПГП були, є і будуть важливими для розвитку, а іноді й самого існування тієї чи іншої країни.

Роль *економіко-географічної складової* в оцінюванні ПГП весь час зростає. Все більша кількість країн відчуває потребу в ресурсах розвитку, які вони не здатні забезпечити з власної території. Мова йде не лише про корисні копалини і продовольство, але й про трудові ресурси. Тому відкритий доступ до регіонів, які володіють надлишками ресурсів соціально-економічного розвитку, стає вирішальним чинником оцінювання ПГП.

Не менш важливим є розміщення стосовно основних ринків збуту товарів, вироблених у країні. Місткість цих ринків та їхня транспортна доступність теж є важливим чинником, який сприяє розвитку держави, або обмежує цей розвиток. У цьому зв'язку необхідно враховувати *транспортно-географічну складову* ПГП. Пропускна спроможність магістралей, швидкість доставки вантажів, вартість перевезення, інформаційні та міграційні потоки, їх мінливість у просторі й часі служать чинником, значення якого постійно зростає.

Не менш, а іноді й більш важливою є *геостратегічна складова* політико-географічного положення держави. Політична нестабільність та збройні конфлікти надовго «закривають» певні країни або їх регіони, змінюють напрям транзитних товаропотоків, руйнують усталені системи міждержавних відносин.

Розміри державної території та чисельність населення також відносяться до важливих факторів, що визначають місце країни в системі міжнародних стосунків та міжнародного поділу праці (гігантська площа та низька густота і якість транспортних комунікацій Росії робить практично неможливою пряму військову перемогу над нею – у Наполеона, незважаючи на успішний початок кампанії, не вистачило людських ресурсів для окупації і контролю над захопленою територією; а чисельність населення Китаю – такий самий стримуючий фактор – «шапками закидають»).

Країни з великою державною територією та чисельним населенням мають більш місткий внутрішній ринок, відзначаються різноманітністю природних умов і ресурсів, володіють більшим мобілізаційним потенціалом у випадку військових дій. Навпаки, дрібні країни знаходяться у більшій залежності від кон'юнктури зовнішнього ринку, звідки надходить майже все необхідне для життя їх населення.

Територія суверенної держави може збільшуватися або зменшуватися залежно від певних подій. Набуття нових земель відбувалося (і відбувається) різними способами.

А. Освоєння територій, що не мають господаря. Йдеться про землі, де кліматичні умови несприятливі для постійного проживання людей, або такі землі, що заселені населенням без сталої суспільної організації. Так, Росія приростала територіями Сибіру, Далекого Сходу та полярних широт, асимілюючи там місцеве населення; Бразилія – Амазонією; США – «Диким заходом», захоплюючи в індіанського населення території Великих рівнин, Скелястих гір і Тихоокеанського узбережжя. Особливо драматичною виявилася доля земель і народів Африки. Кожна колоніальна держава, що сюди приходила, зайнявши узбережжя, претендувала на внутрішні території, безвідносно до внутрішніх етнічних відмінностей регіону.

І нині у світі існують території «без господаря». Це – Антарктида, щодо якої вдалося досягти угоди про її статус. Натомість дно Світового океану, поверхня Місяця та інших небесних тіл ще чекають на врегулювання стосовно їх можливого використання людством.

Б. Приєднання території, що належала іншій державі. Подібні акти можуть бути здійснені шляхом мирної угоди (добровільне приєднання), завоювання під час війни або шляхом договору про оренду території. Свого часу завоювання розглядалося як цілком природна підстава для зайняття території. Але в наш час агресивна війна засуджується світовою спільнотою, а набуття території за допомогою сили визнається незаконним.

Оренда території є законним шляхом приєднання земель іншої держави для тієї чи іншої мети. Щоправда, передача в користування іншої держави великих просторів – справа минулого. Так, 1867 року Росія передала Аляску в оренду на 100 років США. Великобританія орендувала у Китаю територію Сянгану (Гонконгу) з 1898 по 1997 рік. У ХХ столітті найбільш активно орендували ділянки територій інших країн США та СРСР (тепер – Росія) для розміщення своїх військових баз (зокрема Росія орендує в Україні у Севастополі та Криму землі для розміщення свого Чорноморського флоту).

В умовах глобалізації за останні десятиліття активізувалася нова форма надання території у своєрідну оренду для корпорацій іноземних держав. Для багатьох крихітних острівних держав офшорний бізнес перетворився на прибуткову справу. Офшорні центри надають більш вигідні умови інвестування і кредитування за рахунок пільгового оподаткування та низьких вимог з боку держави до валютних та зовнішньоторговельних операцій. В якості прикладів можна навести Кайманові або Багамські Острови в Атлантиці, Кіпр у Середземномор'ї, Науру – в Тихому океані.

Геопросторова організація території держави по завершенні її формування має, таким чином, декілька різновидів регіонів. Насамперед це один або декілька регіонів, що є «*серцевинним ядром*» (*core area*) держави. Тут зосереджені найважливіші історичні та культурні пам'ятки народу, як правило, саме тут розташована столиця, а сам регіон є головним зосередженням вузлів комунікацій. Більш вірогідно, що саме в цьому регіоні краще зберігається мова, культура, історична пам'ять нації. Наведемо приклади. В Україні основною «серцевиною» є середнє Придніпров'я – історично південні землі Київської Русі, а також Галичина – ядро Галицько-Волинського князівства, яке взяло на якийсь час після XII століття місію державності. В Росії – історичним ядром є міжріччя Волги й Оки (Москва, Твер, Володимир, Суздаль), на звання другого ядра претендують Новгород і Псков. У США – це 13 штатів східного узбережжя, де зародилася нація і держава.

Серед інших регіонів зустрічаємо: регіони пізнішої колонізації та освоєння земель; регіони, населення яких пізніше ввійшло до складу держави і було або асимільоване, або зберегло залишки національної самобутності; регіони пізніших приєднань чи завоювань, населення яких зберігає національну свідомість і самобутність та мешкає на своїй етнічній території. Нарешті, ще можуть бути куплені або орендовані ділянки території.

Розміри і форма території, якої набула держава, безсумнівно, позначаються на умовах та можливостях розвитку її господарства та суспільного життя. Тому у політичній географії традиційним є аналіз **морфології (форми) державної території**, яка багато в чому визначає мережу внутрішніх комунікацій, а відтак й доступність столиці та інших політичних, економічних, культурних центрів для периферії, ефективність державної системи управління, потенціал сепаратистських рухів тощо.

Політико-географи люблять посилалися на Карла Ріттера, який відзначав, що якби у материків були інші обриси, то й світова історія була б іншою. Але правда життя народів і країн полягає в тому, що в геополітичних процесах панує не географічний детермінізм, а детермінізм сили. Скажімо, Петро I «прорубав вікно у Європу» для Росії, утвердившись на берегах Балтійського моря, але водночас закрив двері у Європу для України: «Які шляхи «з варяг у греки», «бурштинові» чи «шовкові»? Товари з України у Європу мають йти тільки через Архангельськ або Петербург».

У політико-географічних дослідженнях виділяють такі **типи конфігурації державної території**: **острівні** держави (Великобританія, Японія, Нова Зеландія, Куба, Шрі Ланка, Кабо-Верде), **півострівні** (Південна Корея, Італія, Греція), **витягнутої форми** (Чилі, Норвегія, Австрія, Аргентина, Ізраїль), **складної конфігурації** (Хорватія, Індія, Узбекистан, Таїланд), **компактні** держави (ФРН, Франція, Іспанія, Польща, Румунія, Іран, Саудівська Аравія), **анклави** (Ватикан, Сан-Марино, Лесото) та **напіванклави** (Монако, Гамбія).

Україна має *складну конфігурацію* своєї державної території. В Україні є два регіони, що мають обмежений транспортний зв'язок з основною частиною країни. Це Буджак (придунайська частина Одеської області) та півострів Крим.

Крім того, територія Молдови і Придністров'я досить глибоко вклинюється в українські землі, а зв'язок із Закарпаттям занадто сильно залежить від стану доріг на карпатських перевалах.

В якості **підтипів** для кожного типу можна назвати: держави з *ексклавами* – тобто частинами державної території, відділеними від основної території іншою державою (Калінінградська область Росії, провінція Кабінда Анголи, штат Аляска США), держави з «*ексклавними анклавами*» – ділянками власної території, що розташовані в глибині території сусідньої держави (приклади можна знайти в гірських районах на кордонах Австрії і Швейцарії, Узбекистану і Киргизстану, Узбекистану і Таджикистану тощо).

Загалом ексклавних анклавів у світі чимало. Але на політичній карті світу існує один рідкісний випадок – багатоскладний ексклав (він же – анклав). Це унікальна ситуація знаходження всередині одного анклаву іншого анклаву – другого порядку (тоді перший анклав нагадує бублик, а другий – дірку від бутика), а всередині анклаву другого порядку ще меншого – третього порядку.

Індійський округ Дахала Каграбарі (позначка Е на рис. 6.1) оточений «бубликом» території Бангладеш (D), який, у свою чергу, оточений більшим «бубликом» території Індії (C), але вся ця складна конструкція розташована всередині державної території Бангладеш (B).

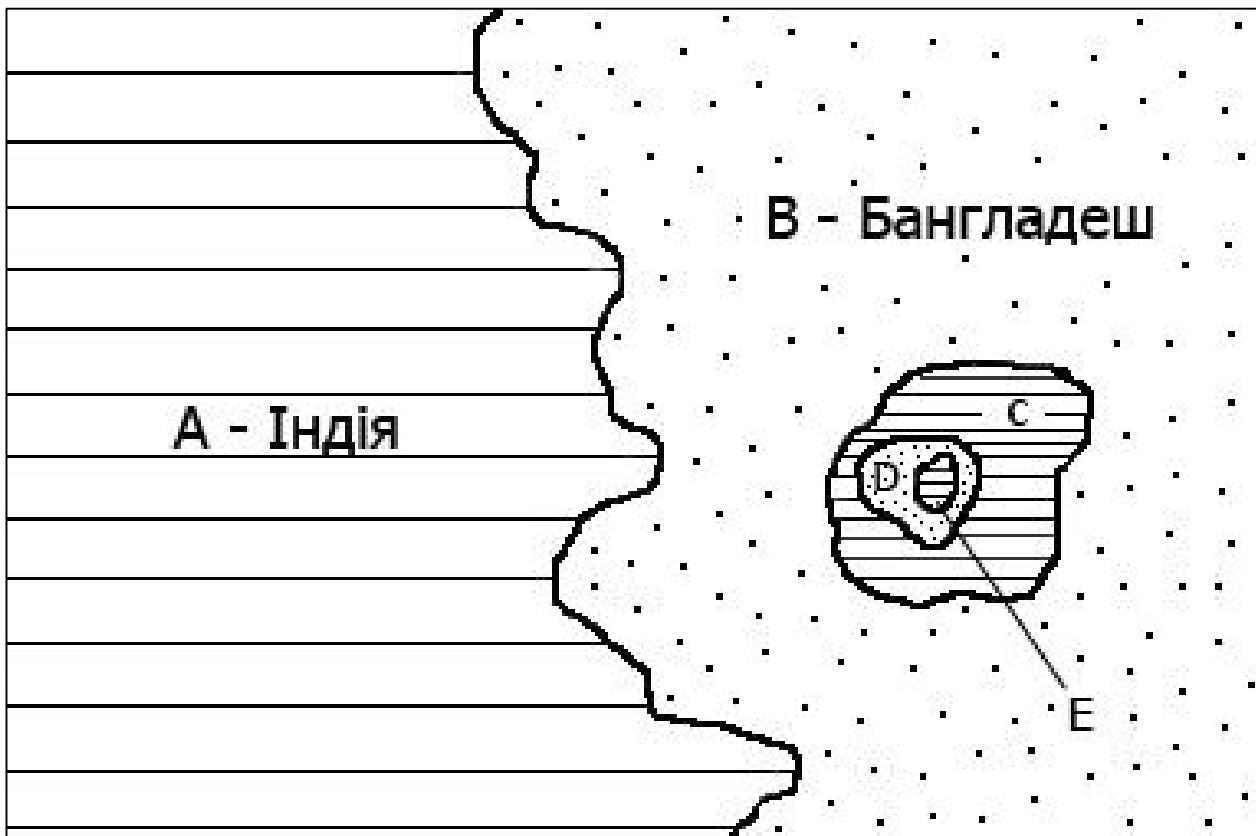

Рис. 6.1. Багатоскладний екславний анклав

Така ситуація створилася внаслідок підписання мирного договору після тривалого конфлікту між країнами. Обидві сторони погодилися на збереження *status quo*, тобто «заморожування» того стану, що був на момент початку переговорів. Зрозуміло, що наявність бар'єрів у вигляді державних кордонів значно ускладнює реалізацію господарських та інших зв'язків, тому округ Дахала Каграбарі живе досі без електроенергії...

Також є країни із своєрідними «коридорами» – вузькими витягнутими ділянками державної території (наприклад, «афганський коридор» – нині між Таджикистаном та Пакистаном; був створений свого часу для перешкодження експансії Російської імперії в Індію).

Відомі випадки створення з певних політичних причин так званих «буферних» держав. Значною мірою це торкається карликових держав Європи, по суті результатом територіальних компромісів держав-сусідів стали Монако (претензії Франції та Італії), Андорра (претензії Іспанії та Франції), Люксембург (претензії Франції та Німеччини), Ліхтенштейн (претензії Австрії та Швейцарії). В Америці Панама створювалася як незалежна держава за потужної підтримки США заради будівництва каналу між Атлантичним і Тихим океанами. В Азії деякими великими державами підтримується незалежність Бутану, аби не допустити приєднання його території до Китаю.

Важливими морфологічними характеристиками державної території є **протяжність та звивистість берегової лінії**, середня віддаленість території від узбережжя, наявність зручних бухт, легкість виходу у відкритий океан із внутрішніх морів та інше. (Російська імперія, наприклад, докладала свого часу чимало зусиль для заволодіння чорноморськими протоками).

Для кількісної оцінки використовується *коефіцієнт приморського положення*: $K = 3L : S$, де L – протяжність берегової лінії у км; S – довжина сухопутного кордону у км; 3 – коригуючий коефіцієнт, що дозволяє оцінити одиницею приморське положення абстрактної держави, яка має форму квадрата, одна із сторін якого виходить до моря. Якщо показник знаходиться в межах від 0 до 1, то краще говорити про «*вихід до моря*»; коли ж коефіцієнт більше 1, то сміливо можна характеризувати географічне положення як «*приморське*».

Важливо, звичайно, не тільки приморське положення само по собі, але й положення відносно судноплавних трас, багатств континентального шельфу, районів зосередження морських біологічних ресурсів тощо. Виходячи з цього, наприклад, Африка – континент «малої мористості», тому що 20% його території віддалено від океанів і морів більше ніж на 1000 км, береги слабо почленовані, глибоких заток і природних бухт недостатньо.

Особливу групу країн складають держави, що не мають прямого виходу до моря. Загалом їх більше трьох десятків (Австрія, Білорусь, Угорщина, Чехія, Болівія, Парагвай, Афганістан, Непал, Бутан, Лаос, Монголія та інші). Внутрішньоконтинентальне положення позбавляє їх морських комунікацій та доступу до ресурсів Світового океану – біологічних, мінеральних, енергетичних. Роботи багатьох географів показали суттєве відставання у соціально-економічному розвитку держав, що не мають виходу до моря.

Але абсолютизувати фактор відсутності чи наявності виходу до моря не слід. Європейський досвід доводить можливість здійснення транзиту через міжнародні річки (Дунай, Рейн, Ельба), використання портів інших країн для базування власного торгового флоту (наприклад, чеський флот приписаний до польського порту Щецин, швейцарський – до італійської Генуї, австрійський – до італійського Трієсту).

Надійний вихід за межі власного регіону багатих на природні ресурси країн Центральної Азії і Закавказзя (Казахстан, Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан) поки що обмежений, до того ж всі комунікації йдуть через Росію. Але поступово з'являються альтернативи: закавказький транспортний коридор до Чорного моря, нафтопровід через територію Туреччини до Середземного моря, залізниці та автошляхи через Іран до Індійського океану, залізниця із Казахстану в Китай та інші інфраструктурні об'єкти.

На жаль, незважаючи на можливості транзиту, значення прямого доступу до морського узбережжя або крупної річки залишається настільки великим, що низка держав домагалася (і зараз домагається) досягнення його політичними і навіть військовими шляхами. Результатом таких намагань часто стають конфлікти за створення різноманітних територіальних «коридорів».

Скажімо, для отримання доступу Намібії до річки Замбезі ще за часів німецького колоніального володіння було створено «коридор Капріві» на стикові кордонів з Анголою та Ботсваною. Бельгійські колоніальні війська силою «забезпечили» своєму володінню Конго (пізніші назви – Заїр та Демократична Республіка Конго) вихід до Атлантичного океану ціною територіального розчленування Анголи і створення її ексклаву Кабінда. А Болівія навпаки втратила доступ до Тихого океану у 1904 році після невдалої для неї війни з Чилі.

Вже у новітньому періоді формування політичної карти світу Ірак, після невдалої для себе восьмирічної війни (1980-1988) з Іраном за вихід до Перської затоки, у 1991 році пішов на пряму окупацію Кувейту.

Прикладом пошуку Сербією варіантів отримання безпосереднього виходу до моря є створення Союзної Республіки Югославія (потім ця держава називалася Сербія і Чорногорія) після розпаду СФРЮ. А Молдова, задля отримання хоча б невеликого виходу до Дунаю та побудови там власного порту Джурджулешти, спровокувала свого часу низку прикордонних конфліктів з Україною (зокрема стосовно експлуатації Дністровської ГЕС-2), щоби використати їх як «розмінну карту» у складній політичній грі. Приклади можна продовжувати.

Політико-географічний аналіз державної території включає також **оцінку рельєфу**, гідрологічної мережі, ступеню їх освоєності, особливо у прикордонних районах. Гірські хребти, які закривають географічно центральні райони країни (наприклад, Центральний масив у Франції; Швейцарські Альпи; Південні Карпати і Трансільванські гори в Румунії), становлять природні сховища і зони оборони. Один з творців сучасної політичної географії А. Зігфрід вважає, що саме погроза Швейцарії підірвати Сен-Готардський тунель та її контроль над найважливішими у Західній Європі гірськими перевалами, запобігли порушенню А. Гітлером традиційного нейтралітету цієї країни.

Загалом у західній політичній географії широкого розповсюдження набула вищезгадана концепція **«серцевинного ядра»** держави (*core area*). Його гірське положення полегшує захист цього району. Таких «ядер» у країні може бути 2-3, а може не бути взагалі.

Також вивчення державної території органічно пов'язано з дослідженням **державних кордонів**, специфіки їх делімітації та демаркації, особливостей морфології та набору функцій, але це наступна тема.

Висновки:

1. Держава – це суверенне політичне утворення, країна з певною територією, населенням, господарством і політичною владою в ній.
2. Державна територія розглядається як простір здійснення державної влади. Це та частина земної кулі (включно з надрами та аероторією), на яку поширюється державний суверенітет.
3. Право держави користуватися своєю територією повинно, згідно міжнародних норм, здійснюватися таким чином, щоби при цьому не наносилася шкода сусіднім державам.
4. Принцип недоторканості і цілісності державної території забороняє набувати нові території шляхом використання сили або загрозою її використання. Статут ООН забороняє війну як засіб вирішення міжнародних суперечок, у тому числі й територіальних.
5. Політико-географічне положення – геопросторове відношення країни до політичних даностей світосистеми, які мають на неї вплив (іншими словами – це місце країн на політичній карті світу, віддаленість від економічних центрів і транспортних осей інтеграційних угруповань, участь у військово-політичних і політико-економічних організаціях, у міжнародних потоках товарів, капіталів, людей, інформації).

6. Політико-географічне положення – дуже важливий резерв соціально-економічного розвитку країни. Від його використання значною мірою залежать раціональність структури та ефективність матеріального виробництва країни, її економічна, політична, екологічна та військова безпека.

7. Розміри і форма державної території суттєво позначаються на умовах та можливостях розвитку її господарства та суспільного життя.

8. У політико-географічних дослідженнях користуються наступною морфологічною типологією (за конфігурацією державної території) країн: острівна, півострівна, витягнутої форми, складної конфігурації, компактна, анклав, напіванклав. Кожен з названих типів може бути ускладненим ексклавами, ексклавними анклавами, багатоскладними ексклавами, «коридорами» тощо.

9. Важливою морфологічною характеристикою державної території є протяжність і звивистість берегової лінії. Відсутність безпосереднього виходу до моря розцінюється як негативний (але не вирішальний) фактор соціально-економічного розвитку.

Тема 7.

Державні кордони – бар'єри та лінії зв'язку

В географічних дослідженнях державних кордонів виділяється кілька головних напрямків. Одна з найважливіших практичних задач, до вирішення якої здавна запрошувались географи, у тому числі й представники фізико-географічних дисциплін – це встановлення державних кордонів. До числа традиційних політико-географічних тем належить також класифікація і типологія державних кордонів за певними ознаками. Нове завдання – комплексна типізація кордонів за сукупністю ознак.

Державний кордон – лінія на поверхні Землі (суходолу або водного простору) та уявна вертикальна поверхня, що проходить через неї у повітряному просторі і надрах Землі, яка визначає межі території держави, відокремлюючи її від інших держав та відкритих морів.

Кордони можуть формуватися історично, а можуть бути наслідком міжнародно-правових угод після завершення військових дій або політичних переговорних процесів.

Процес встановлення державних кордонів протікає у два етапи:

1. договірне визначення напрямку та положення кордонів (*делімітація* з додаванням відповідної карти);
2. встановлення кордонів на місцевості (*демаркація*).

Угоди про делімітацію кордонів зазвичай містяться в спеціальних договорах, мирних договорах, договорах про зміни державної території тощо. Для проведення державних кордонів на місцевості створюються змішані комісії на паритетних умовах.

Вищезазначене розуміння реалій державного кордону складалося протягом століть. Тривалий час межі держав були тим, що відповідає поняттю *рубіж*, і тільки згодом межі й рубіжі набули вигляду сучасного кордону. Етимологія слова *рубіж* в українській мові містить смислові поняття межі (в тому числі природної) та лінії оборонних укріплень. При цьому йдеться про лінію чи смугу, де відбувається контакт із зовнішнім середовищем і захист від його впливу. Водночас термін *кордон* – це межа, що розділяє території держав або земель, при цьому – межа адміністративно або науково визначена.

Першим зафіксованим у написаній історії випадком політико-географічного розмежування було встановлення прикордонного стовпа між Пелопоннесом і Аттикою у II столітті до Р.Х. Одним із найвідоміших в історії оборонних рубіжів є «Великий Китайський мур» (початок будівництва – III ст. до Р.Х.), який захищав землеробські райони Китаю від набігів кочівників з півночі. На півдні України збереглися так звані «Траянові вали», що розмежовували землі римських колоній і причорноморські степи. З часів Київської Русі збереглися залишки «Змійових валів» – це був південний рубіж Київської землі, а порубіжним сторожовим пунктом Києва на Дніпрі було городище Родень (пам'ять про нього пов'язана з Княжою горою у Канівському заповіднику). Звичайно, і «мури», і «вали» виконували свою пряму оборонну функцію епізодично, але кожний, хто за них проходив, знав, що до небажаного зайти може бути застосована сила.

І в стародавні часи, і в середні віки порубіжжя кожного державного утворення було місцем як контакту із сусідами, так і організації захисту від них. Скажімо, на придніпровських запорізьких теренах сторожові застави зірко вдивлялися в степ, аби попередити військове вторгнення, але тим же степом йшли чумацькі валки в Крим.

Договірно затверджені кордони, як чіткі лінії розмежування, практикувались у Європі ще в середні віки, але поява системи юридично оформлених кордонів стала можливою в період формування національних держав, а згодом і обов'язковим елементом міжнародно-правових відносин суверенних держав у всьому світі.

Чітко визначені та офіційно визнані кордони – невід'ємний атрибут суверенітету країни. Сучасний світ незалежних держав – це світ, розмежований кордонами. Таким чином, система юридично оформлених кордонів стала природним елементом політичної карти світу.

Очевидно, що принцип недоторканості і цілісності державної території органічно поєднується з **принципом непорушності державних кордонів**²⁸. Поважання всіма державами непорушності державних кордонів, навіть якщо вони є неоптимальними, вирішення всіх прикордонних питань мирним шляхом – невід'ємна умова миру в усьому світі. Але цей принцип не означає повної незмінності державних кордонів: випадки невеликих договірних їх змін досить численні (репатріаційний договір СРСР і Польщі після Другої світової війни скоригував кордон та обумовив переселення сотень тисяч українців і поляків).

А ось, наприклад, зміна рівня води у прикордонній річці означає загрозу зміни розмірів державної території тієї чи іншої країни. Тому угоди по кордонам передбачають заходи проти навмисного руйнування берегів, паралельно з їх укріпленням та ліквідацією перешкод для течії. Взагалі будь-яке будівництво мостів, гребель, шлюзів, дамб на прикордонній річці або в морській (озерній) протоці, якщо воно веде до порушення звичайного стоку, рівня води, напрямку річища – можливо лише із згоди обох сторін (згадаймо російсько-український конфлікт з приводи одностороннього будівництва дамби до коси Тузла у Керченській протоці восени 2003 року та його подальші наслідки, коли протягом кількох наступних років довжина коси зменшилась на 1 км).

На судноплавних річках державний кордон проводиться, як правило, по головному фарватеру; на несудноплавних – посередині річки (або її головного русла). Дуже рідкісними є випадки, коли кордон проводиться по одному з берегів таким чином, щоби річка цілком належала одній країні.

Державний кордон не повинен переміщуватися при відхиленнях річища та зміні берегів. Але практично витримати цю вимогу дуже важко, тому через певні проміжки часу сторони або підтверджують лінію проходження кордону, або уточнюють її.

²⁸ Принципи непорушності кордонів і територіальної цілісності країн зафіксовані в Гельсінському Заключному акті наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975). Сутність зобов'язань країн, що підписали Акт, у тому, що вони визнають непорушність кордонів усіх країн Європи та утримуються від будь-яких зазіхань на ці кордони. Україна приєдналася до цього Акту після отримання незалежності.

Існує чимало класифікацій державних кордонів, але практично у кожному випадку вони побудовані лише за однією ознакою. Найперші спроби класифікації відносяться до кінця ХІХ століття і належать відомому британському політику і дипломату лорду Дж. Керзону. Наукове обґрунтування та подальший розвиток різноманітні класифікації державних кордонів отримали у пізніших працях таких дослідників як Р. Хартшорн, С. Коен (США), М.С. Мироненко, С.Б. Лавров, В.А. Колосов (СРСР – Росія), Б.П. Яценко (Україна).

Так, у **морфологічних класифікаціях** кордони поділяються за конфігурацією. Виділяють державні кордони:

- **астрономічні** – проведені по меридіанам і паралелям (класичний приклад – державний кордон між США і Канадою на захід від Великих озер; кордони багатьох західних штатів у США; зони розмежування в Арктиці і Антарктиді);
- **геометричні** – тобто «проведені по лінійці», найчастіше це відбувається у рідконаселених та малоосвоєних регіонах (такими є державні кордони в районі Сахари, на Аравійському півострові, кордон між Казахстаном та Узбекистаном); геометричні кордони часто використовуються і у внутрішньому політико-адміністративному поділі (Австралія, США, Канада, Бразилія, Аргентина);
- **звивисті** – державні кордони, що проходять по певним природним межах або враховують ареали розселення певних етносів, саме вони зустрічаються найчастіше. Кордони в акваторіях (затоках, протоках, озерах) складної конфігурації проводять через точки, рівновіддалені від точок протилежних берегів, що мають сталі координати. У разі пересихання водойми ця лінія автоматично стає сухопутним кордоном (зауваження є актуальним у зв'язку із пересиханням Аральського моря, загрозою зникнення Мертвого моря тощо).

За **природними особливостями** кордони поділяються на:

- **гірські (орографічні)** – тобто такі, що проходять по найвищим точкам гірських хребтів і перевалам (франко-іспанський кордон в Піренеях, в Андах – державні кордони між Колумбією і Венесуелою, Аргентиною і Чилі та інші);
- **рівнинні** (виключно такими є державні кордони Білорусі);
- **річкові** (наприклад, між Україною та Румунією – по Дунаю і Тисі);
- **озерні** (між США і Канадою в районі Великих озер);
- **морські** (російсько-український кордон в Азовському морі).

Інша ознака для класифікації – **походження, історія і тривалість існування** державних кордонів. Цю класифікацію інколи називають *генетичною*. У цьому випадку виділяють кордони:

- **антецендентні** («піонерні») – проведені задовго до освоєння та масового заселення території (ті ж самі кордони США і Канади, кордони у Сахарі або на Аравійському півострові та деякі інші). Такі кордони потім часто заважали соціально-економічному розвитку окремих районів;
- **субсеквентні** («наступні») – це кордони, які виникли вже після формування певних соціально-культурних та економічних спільнот, тому не ігнорують ці відмінності територій, а більш-менш враховують їх (прикладом слугують кордони між європейськими моноетнічними державами та внутрішні кордони автономій у федеративних державах);

- **«накладені»** кордони встановлювалися на вже заселених територіях з ustalеним мовно-культурним розмежуванням, але з різних причин ігнорували його. Ці кордони «розрізають» сформовані етнічні, культурні, релігійні та соціальні спільноти (такими у більшості випадків є колоніальні кордони в Африці – вони кардинально не відповідають ареалам розселення найбільших етносів. Але навіть в Європі після Другої світової війни «накладений» кордон поділив не тільки Німеччину, але й місто Берлін, в останньому випадку навіть перетворившись згодом на бетонний мур. На відміну від Великої Китайської стіни цей мур виявився не таким довговічним. Його зруйнували у 1989 році під час об'єднання ФРН та НДР – це стало символом нового часу і початком сучасного етапу розвитку політичної карти світу);

- **реліктові** – успадковані від минулих історичних періодів. Чинники, що обумовили їх виникнення, давно вже втратили своє значення, але кордони зберігаються, оскільки самі вже перетворилися на фактор і наслідок рівноваги політичних сил між країнами, військово-політичними і економічними блоками. Особливо поширені реліктові кордони у внутрішньому політико-адміністративному поділі²⁹, але чимало їх і серед державних кордонів (у Латинській Америці – це успадковані кордони між іспанськими і португальськими колоніями та їхніми провінціями).

Одна з найбільш важливих і складних характеристик державних кордонів – це їх **функції**. Аналіз функцій кордонів тісно пов'язаний з їх морфологією, політичним статусом, давністю існування. Державний кордон, як і будь-яка інша географічна межа, має **дві основні функції** – **бар'єрну** (*фільтрувальну*) та **контактну** (*комунікаційну*). Співвідношення цих функцій є індивідуальним, його специфіка залежить від політичних умов формування державного кордону.

Кордон може бути майже нездоланим бар'єром («залізна завіса», «кордон на замку» часів Радянського Союзу), а може бути обопільною зоною активної економічної взаємодії («Європа регіонів» у XXI столітті, Шенгенська угода).

Сьогодні укріплені кордони (на кшталт «лінії Мажино»³⁰, «лінії Маннергейма»³¹, Берлінського муру) втратили своє захисне значення – адже з розвитком новітніх військових технологій держави не розраховують більше на фортифіковані кордони як провідні елементи безпеки. Проте це не означає, що кордони втратили своє значення як позначки територіальної недоторканості.

²⁹ В Україні є чимало таких реліктових ліній. Зокрема – це Перекопський (або «Турецький») вал, що був свого часу оборонним рубіжем Кримського ханства, неодноразово виконував бар'єрну функцію, особливо військово-стратегічну (протягом XX століття він тричі був лінією фронту). Зараз тут проходить адміністративний кордон АР Крим та лінія певного етнополітичного розмежування. Інший приклад – річка Збруч, яка довго слугувала кордоном між Австро-Угорщиною та Російською імперією, а потім СРСР та Польщею. Тож відмінності між землями на захід та схід від нинішньої межі Хмельницької і Тернопільської областей дуже помітні як у конфесійній орієнтації, так і в ментальності українців.

³⁰ **Лінія Мажино** – система французьких укріплень на кордоні з Німеччиною, що мала довжину близько 380 км і складалася з довгочасних залізобетонних споруд, протитанкових і протипіхотних загороджень. Створювалася у 1929-1940 роках під керівництвом військового міністра генерала А. Мажино.

³¹ **Лінія Маннергейма** – система фінських довгочасних військових укріплень на Карельському перешийку протяжністю 135 км, що була споруджена у 1927-1939 роках для захисту від радянської агресії. Названа на честь Верховного Головнокомандувача фінської армії фельдмаршала К. Маннергейма, який у 1944-1946 роках був обраним президентом країни.

Через різні варіанти співвідношення зазначених вище бар'єрних і контактних функцій кордону встановлюється взаємозв'язок господарства певної країни із світовим господарством (див. рис. 7.1).

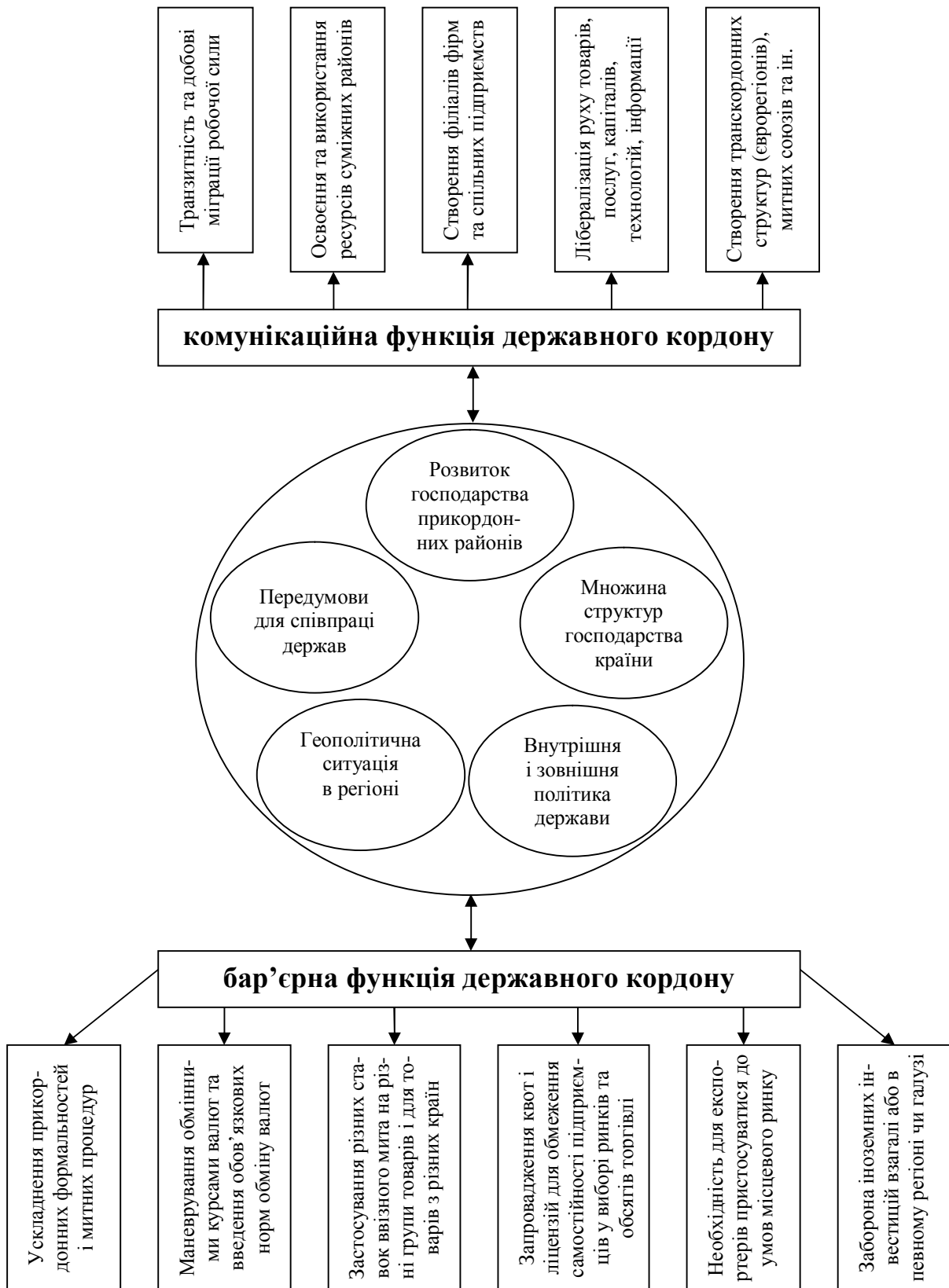

Рис. 7.1. Прояви та співвідношення функцій державного кордону

Бар'єрна функція державного кордону – найбільш важлива і потужна, оскільки кожна країна здійснює на своїй території повне та виключне верховенство. Державний кордон відноситься таким чином до групи фронтальних, різних кордонів. Бар'єрна функція проявляється через обмеження умов виникнення різноманітних потоків між країнами. Ця функція полягає у фільтруванні потоків людей, товарів, капіталів, інформації. Для обмеження або й повного припинення руху людей, наприклад, вводяться різноманітні формальності, встановлюються високі митні збори, візовий режим та інше.

Отже, обмеження умов для перетину державних кордонів потоками людей, товарів, капіталів досить розмаїті:

- *по-перше*, це затрати часу і коштів на проведення митних процедур, на збільшення відстаней через дозвіл перетинати державний кордон тільки у визначених пунктах;

- *по-друге*, незручності через те, що не збігається ширина залізничних колій або інші параметри транспортних систем;

- *по-третє*, витрати на карантин для тварин і рослин;

- *по-четверте*, експортери змушені пристосовуватися до умов місцевого ринку, починаючи із заміни етикеток й інструкцій та перекладу їх на іншу мову.

Також національні юридичні норми можуть регламентувати, наприклад, рівень забруднення природного середовища промисловим обладнанням і транспортними засобами, рівень шуму, безпеки та інші стандарти.

В сучасних умовах спостерігається безумовна тенденція до активізації саме *контактної* функції державних кордонів, що є об'єктивним наслідком процесів інтернаціоналізації господарського життя.

Ситуації «закритого» кордону практикуються лише державами, які намагаються відгородити власне населення від зовнішніх впливів. Свого часу соціалістичні країни «залізною завісою» ізолювалися від іншого світу, сьогодні це робить тоталітарна Північна Корея, меншою мірою – Куба, Китай та Ізраїль (останній – вимушено).

На можливості виконання контактних функцій впливає «вік» кордону. ***Чим менша тривалість існування певної ділянки державного кордону, тим більша ступінь її бар'єрності:*** нові кордони порушують механізми господарських та інших зв'язків, що склалися роками.

Яскравим прикладом зміни кордону у відповідності до бажання більшості населення слугує передача Італією до складу Франції у 1947 році території площею 544 км² у Приморських Альпах. На референдумі 92% голосів (у тому числі й етнічних італійців) було віддано за перехід до французького громадянства. Це пояснювалося відразу до фашистського режиму Муссоліні. В результаті новий кордон перетнув територію всіх комун прикордонної смуги. Був порушений складний господарський та екологічний баланс між відгінним пасовищним господарством та землеробством (одні населені пункти втратили пасовища у горах, інші – ріллю на приморській рівнині). Залізниця, що тепер стала проходити через «виступ» французької території, припинила своє функціонування. В сукупності все це привело через деякий час до збезлюднення та запустіння альпійських долин.

Так досить значний за площею регіон поблизу франко-італійського кордону перетворився на «глухий кут» Європи. Ситуація дещо змінилася лише наприкінці 70-х років ХХ століття, коли було поновлено залізничне сполучення. Але всі проекти електрифікації цієї залізниці виявилися нездійсненними: французька та італійська системи принципово несумісні. Пізніше тут обома країнами були створені високогірні національні природні парки. Розвиток заповідної справи та рекреаційного господарства виявився єдиною можливим напрямом структурних зрушень для економічного пожвавлення в регіоні.

«Вибіркова проникність» державних кордонів для різних сфер діяльності суттєво впливає на структуру населення і господарства прикордонних районів. У прикордонних районах сусідніх держав концентруються ті види діяльності, для яких умови у «власній» державі менш сприятливі. Так, оскільки заходи з охорони довкілля були прийняті у Швеції раніше, ніж в Норвегії, і є більш суворими, то мешканці Великого Осло давно використовують з рекреаційною метою прикордонні шведські території. Інший приклад: у католицькій Польщі законодавчо обмежені аборти, тому у прикордонних українських містах можна бачити автобуси із специфічними «туристками», що приїжджають в Україну лише на один день для проведення операції з переривання небажаної вагітності.

Прикордонні смуги мають чимало специфічних функцій, зокрема «посередницької» торгівлі та послуг. Низка «карликових» держав – Андорра, Ліхтенштейн та деякі інші – по суті являють собою суцільні прикордонні зони з надзвичайно розвинутими торговими функціями.

В сучасній Європі набули поширення щоденні трудові поїздки через кордон. Серед інших факторів – різниця у попиті на робочу силу різної кваліфікації по обидва боки кордону, престижність різних видів праці, відмінності в її оплаті. Виник своєрідний феномен – «*транскордонні райони*». До числа найбільш зрілих відносяться Базельський і Женевський у Швейцарії.

Розвиток Базельського транскордонного району пов'язаний з історією міста та його географічним положенням. Тривалий час зростання Базеля стримували гори з одного боку і державний кордон – з іншого. Але після Другої світової війни швидкий промисловий розвиток та лібералізація митного законодавства і візового режиму посприяли розширенню агломерації за межі швейцарської території: площа Базельської міської агломерації зараз становить 332 км², з них 161 км² знаходиться у Швейцарії, 110 км² – у ФРН та 61 км² у Франції. Кожен четвертий працюючий у Базелі перетинає державний кордон. Робоча сила для Базельських підприємств «рекрутується» на французькій та німецькій територіях у радіусі 35 – 40 км від державного кордону (45-хвилинна транспортна доступність).

Формуванню Женевського транскордонного району сприяла морфологія відповідної частини території і державного кордону Швейцарії. Женева сполучається з основною частиною країни вузьким коридором двокілометрової ширини. Коли виникла потреба подовження злітно-посадкової смуги женевського міжнародного аеропорту, то через характер рельєфу та близькість забудови, довелося орендувати землю у Франції.

Загалом у Женеву щоденно приїжджає на роботу 25 тис. французів. Сільське господарство прикордонної зони Франції отримало риси приміської спеціалізації, тому що більшу частину своєї продукції відправляє у Женеву. Прикордонні французькі населені пункти перетворилися у «поселення-спальні», в них різко підвищилися ціни на земельні ділянки і квартири (особливо після того, як там почали селитися багаті чиновники міжнародних організацій, що розташовані в Женеві).

Саме внаслідок нестачі земель в кантоні Женева довелося Європейський центр ядерних досліджень створювати на кордоні між Францією (39 га земельної ділянки надано нею) та Швейцарією (41 га), хоча європейське регіональне відділення Міжнародної агенції з атомної енергії (МАГАТЕ) розташовано саме в Женеві (штаб-квартира організації – у Відні).

Значно активізувала транскордонне співробітництво й Україна. Найбільш вдалим прикладом є взаємодія з Польщею, організаційним втіленням якої стало створення євро регіонів «Буг» і «Карпати» та вільних економічних зон «Інтерпорт Ковель», «Яворів», «Закарпаття»; а також співробітництво на регіональному рівні: Львівщина – Мала Польща, Волинь – Холмщина.

До складу державної території, крім суходолу та акваторій (територіальні та внутрішні води) входить також і **повітряний простір** над ними. Вже під час Першої світової війни використання авіації суттєво впливало на хід військових дій. Тому у жовтні 1919 року на Версальській мирній конференції було прийнято Міжнародну конвенцію про повітряне пересування, яка вперше закріпила повний і виключний суверенітет кожної держави стосовно повітряного простору над її територією.

Однак існує поняття *відкритого (міжнародного) повітряного простору*. Згідно з нормами міжнародного права, повітряний простір над відкритим морем, міжнародними морськими протоками та каналами, а також Антарктикою є вільним для польотів повітряних суден усіх держав. Відкритий повітряний простір не входить до складу жодної державної території.

За межами земної атмосфери починається **космічний простір**. У 1967 році було підписано «Договір про космос», згідно якому всі країни мають рівні права у його дослідженні й використанні. Жодна ділянка космічного простору, включно з небесними тілами, не підлягає національному привласненню ані шляхом проголошення на них суверенітету, ані шляхом використання або окупації, ані будь-якими іншими способами (стаття 2).

Спроба уточнити деякі положення «Договору про космос» була зроблена в «Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах» 1979 року. Угода поширює на Місяць і небесні тіла режим «загального надбання людства» та приписує, щоб розробка природних ресурсів була тут підпорядкована спеціальному міжнародно-правовому режиму. Однак ані Угода, ані інші міжнародно-правові акти такий режим не встановлюють, що свідчить про «заморожування» питання. Можна припустити, що звернення до питання про освоєння ресурсів небесних тіл відбудеться лише тоді, коли у багатьох держав з'являться необхідні технічні можливості для цього.

Проте однією з найважливіших проблем у міжнародному космічному праві залишається *делімітація кордонів повітряного та космічного простору*. Питання про висоту, на якій слід проводити межу між повітряним простором, що входить до складу територій суверенних держав, та власне космічним простором, який належить всім, залишається невирішеним. Міжнародна організація цивільної авіації ІКАО (International Civil Aviation Organization – ICAO) з 1979 року реєструє польоти як космічні, починаючи з висоти 100 км (незважаючи навіть на протести деяких держав).

Не менш дискусійним є питання «глибини» проведення державних кордонів (адже в поняття державної території включені й земні надра). Пропонується прийняти в якості такої межі *поверхню Мохоровичича*, що розмежовує земну кору і верхню мантію Землі. Глибина залягання поверхні (лінії) Мохоровичича становить 25-90 км під материками та 7-10 км під океанами.

Висновки:

1. Проблематика дослідження державних кордонів є класичною для політичної географії. Система юридично оформлених кордонів стала важливим елементом сучасного світу. При вивченні стану державних кордонів слід враховувати правові, військові, політичні, економічні та культурні аспекти.

2. Процес встановлення державних кордонів відбувається у два етапи: делімітація та демаркація. Делімітація – це договірне визначення напрямку та положення кордонів з додаванням відповідної карти; демаркація – це безпосереднє встановлення кордонів на місцевості.

3. Найперші спроби класифікації державних кордонів належать британському дипломату лорду Керзону. Сьогодні найбільше вживаються морфологічна, природна і генетична класифікації.

4. За морфологією державні кордони поділяються на астрономічні, геометричні і звивисті; за природними особливостями виділяють кордони гірські, рівнинні, річкові, озерні і морські; за генетичною ознакою кордони поділяють на антецендентні, субсеквентні, «накладені» і реліктові.

5. В процесі глобалізації акцент у функціонуванні державних кордонів зміщується від проблем локалізації (включаючи делімітацію і демаркацію) до проблем гармонізації їх дії.

6. Від співвідношення бар'єрної і контактної функцій кордонів країни, їхнього типу (за морфологією та іншими ознаками) залежать політичний клімат в регіоні та передумови успішного співробітництва з сусідами 1-го порядку. Незважаючи на значну кількість «гарячих точок» у світі, саме контактна функція державних кордонів повинна стати провідною.

7. Навіть «відкритий» кордон все одно залишається бар'єром, оскільки він покликаний захищати національні інтереси держави, у тому числі господарські. Це завдання реалізується об'єднаними зусиллями прикордонної і митної служб.

8. До складу державної території входять також повітряний простір і надра, питання їхньої делімітації досі залишаються невирішеними. Пропонується встановити обмеження державного кордону з висотою (100 км) та глибиною земної кори (поверхня Мохоровичича).

Тема 8.

Географічні засади федералізму

Політико- й адміністративно-територіальний поділ тісно пов'язані з розміщенням господарства та багатьма іншими суспільними явищами і, в свою чергу, впливають на розвиток виробництва, умови життя людей і політико-географічну ситуацію в різних частинах країни (наприклад, Молдова при входженні до складу Російської імперії та Радянського Союзу у сільському господарстві спеціалізувалася на виноградарстві і садівництві, а при входженні до складу Румунії – на зерновому господарстві. При цьому природні умови території та її географічне положення залишалися абсолютно незмінними, змінювалися лише запити суспільства).

Сукупність *політико-територіального* (існує тільки у федеративних державах) та *адміністративно-територіального* поділу складає ієрархічно організовані **політико-адміністративні територіальні системи** (далі – ПАТС) – один з важливих об'єктів політико-географічних досліджень.

Політико-територіальний поділ – більш консервативна частина ПАТС, оскільки він пов'язаний з традиціями, інтересами етнічних і територіальних груп населення та іншими факторами.

Головні питання політико-географічного вивчення ПАТС:

- ступінь його збігу з внутрішніми етнічними, культурними, соціально-економічними межами в країні;
- його вплив на збереження чи зміну цих відмінностей;
- фактори стійкості федерації (зовнішньополітичні, економічні, мовні, релігійні, культурно-історичні та інші);
- положення столиці федерації:
 - а) по відношенню до всієї державної території з точки зору доступності, зручності управління, структури комунікацій та зовнішніх зв'язків;
 - б) по відношенню до суб'єктів федерації та їх найкрупніших центрів, наявність особливого федерального округу та його локалізація;
 - в) з точки зору централізації столичних функцій та їх концентрації в офіційній столиці.

Федеративні держави являють собою своєрідні союзи державних утворень – суб'єктів федерації, а також у ряді випадків територіальних одиниць союзного (федерального) підпорядкування (наприклад, у США федеральний округ Колумбія, в якому розташована столиця, не входить до жодного штату, адміністративно підпорядковується безпосередньо уряду країни).

Окремі частини федерації мають власний адміністративно-територіальний поділ. Вони мають право приймати власну Конституцію, видавати законодавчі акти, що діють в межах їх адміністративних кордонів. Суб'єкти федерації можуть мати власні судові системи.

Конституції більшості федеративних держав закріплюють систему подвійного громадянства: кожна особа є громадянином союзу та відповідного суб'єкту федерації (яскравий приклад – Канада). Але при цьому суб'єкти федерації не є суверенними державами, тому що вони залежні від центральної влади в сфері зовнішніх, а значною мірою і внутрішніх справ.

У багатьох федераціях парламент двопалатний. Нижня палата – орган загального представництва (від населення), а верхня – представляє інтереси суб'єктів федерації. Кількість депутатів у верхній палаті може бути рівною (США, Бразилія) або нерівною (Канада, Індія) від кожного суб'єкту. Рівне представництво суб'єктів федерації на практиці веде до переваги у верхніх палатах парламентів рідконаселених та економічно і політично відсталих суб'єктів федерації. Нерівне представництво (пропорційне чисельності населення або у відповідності до певного статусу) не дає можливості малим автономним одиницям реалізувати свої потреби. Наприклад, Ньюфаундленд до 1949 року відмовлявся входити до Канадської федерації, тому що при її утворенні у 1860 році йому запропонували найменше місць у парламенті. Але і після 1949 року дві найкрупніші канадські провінції Онтаріо і Квебек мають місць у парламенті стільки ж, скільки всі інші 8 провінцій разом узяті.

Як бачимо, в ідеях федералізму закладено потенційний конфлікт через несумісність представництва регіонів з представництвом громадян. З одного боку, федералізм відкидає диктат і гегемонію більшості, а з іншого, може призвести до встановлення тиранії меншості в окремих регіонах, наприклад, при закріпленні привілеїв корінного населення. Отже, оцінка прогресивності федеративної форми державного устрою не може бути однозначною і головним чином залежить від конкретних умов даної країни.

Виникнення федеративних держав об'єктивно пов'язано з нерівномірністю економічного розвитку та різними темпами етнічних процесів, внаслідок чого співіснують найрізноманітніші форми спільності людей – від первісних (племен, родів) до розвинутих зрілих націй. У деяких випадках централізовані держави склалися раніше, ніж всі народності на їх території встигали оформитися у нації. Тоді найбільш розвинута етнічна спільнота, яка першою досягла стадії нації, отримувала привілейоване положення у багатонаціональній державі. Отже, не випадково федеративну форму ПАТС обрали після отримання незалежності дуже строкаті в етнічному відношенні держави – Індія (декілька сотень етносів, до того ж іще й поділених на касти), Індонезія (близько 350 етнічних груп), Нігерія (до 300 етносів) та деякі інші.

Корінне протиріччя між різними тенденціями у національному питанні завжди простежувалося у політико-адміністративному устрої багатонаціональних держав. У тих випадках, коли правлячі кола підтримували прагнення окремих народів до власної державності або самоуправління, кордони більш-менш точно відповідали етнічним межах (Угорщина в Австро-Угорській імперії після 1848 р.). У інших випадках намагалися політико-адміністративними кордонами «перерізати» етнічні (у Російській імперії ареал розселення татар навмисно був поділений між 5 губерніями, в кожній з яких переважало російське населення).

В залежності від умов виникнення і розвитку виділяють 5 типів ПАТС (або іншими словами – **типів федерацій**):

- **Західноєвропейський тип** (деколи вживається назва *середньоєвропейський*) виник на базі колишніх феодальних князівств і королівств, які ввійшли до складу сучасних федеративних держав. Зокрема саме на основі кордонів між німецькими державами ХІХ століття виник існуючий поділ ФРН на землі.

Цей тип представлений старими демократіями (Австрія, Швейцарія, Бельгія) з міцними і тривалими традиціями самоврядування (або державності) їх складових частин та характеризується усталеним співвідношенням між політичною та етнічною ідентичністю.

Північноамерикансько-австралійський тип сформувався в процесі заселення та економічного освоєння територій країн переселенського капіталізму. Критерієм створення нових одиниць у США зазвичай слугувала чисельність населення; після досягнення певного порогового значення район отримував статус «території», а потім – штату. До складу Канадської федерації спочатку ввійшли 4 колонії, які стали першими 4 провінціями, а з 1949 року провінцій стало 10. Австралійський Союз був утворений з 6 колоній, які стали штатами. Пропонувалося ввійти до складу цієї федерації також і Новій Зеландії, але остання відмовилася, зберігши таким чином свою самобутність й унітарний адміністративно-територіальний устрій.

Отже, цей тип репрезентований старими «переселенськими» федераціями, що створювалися «знизу» в процесі розбудови ліберальної демократії, вони не були пов'язаними із значними етнічними або соціальними відмінностями. Яскравою рисою цього типу є високий ступінь децентралізації влади.

Латиноамериканський тип має в основі політико-територіального поділу кордони між колишніми іспанськими і португальськими колоніями та їх адміністративно-територіальними одиницями, які й перетворювалися на штати і провінції, а їх столицями ставали опорні пункти колонізації. Ці федерації (Мексика, Бразилія, Аргентина, Венесуела) можна вважати «старими» та створеними «згори» під час розпаду колоніальних імперій. Цікаво, що з етнічними відмінностями вони ніяк не пов'язані.

Афроазійський тип характеризується найскладнішим переплетінням в мережі ПАТС як кордонів успадкованих від доколоніального минулого, що сяк-так відповідають розселенню основних етносів, так і кордонів встановлених колоніальною владою, що часто-густо навмисно «різали» етнічні території з метою отримання виходів до моря, зручностей управління тощо.

Можна стверджувати, що практично всі афроазійські федерації (Індія, Малайзія, Об'єднані Арабські Емірати та інші) досить жорстко централізовані, оскільки вони створювалися «згори» на базі компромісу між елітами феодальних держав, що існували раніше, та національними елітами регіонів, що ставали суб'єктами федерації. Важливою спільною рисою також є наявність істотних відмінностей в економічному потенціалі регіонів та виразних елементів авторитарного правління в центрі й на місцях.

Острівний тип виник на суто природному підґрунті надання більших чи менших елементів самоврядування кожному острову, що має деяку етнічну та соціально-економічну індивідуальність (в силу певної ізоляції). Яскравими представниками цього типу є Федеративні Штати Мікронезії, Коморські Острови, Сент-Кітс і Невіс. Загалом ці федерації асиметричні й слабоінтегровані.

Афроазійський та острівний типи є наймолодшими та відрізняються найбільшою динамічністю ПАТС. Була спроба виділяти ще й *постсоціалістичний* тип федерацій, але в силу його тимчасовості від неї відмовилися (припинили

своє існування Чехословаччина, Югославія, Сербія і Чорногорія тощо, фактично до цього типу можна відносити лише Росію). Російська Федерація – це також молода багатонаціональна федерація з глибокими внутрішніми етнічними й соціально-економічними відмінностями. Вона успадкувала *асиметричність*³² і використання в державному устрої принципу національно-територіальної автономії, а також диспропорцію у співвідношенні політичної (загальнодержавної) і етнічної ідентифікації громадян від свого історичного попередника – Радянського Союзу.

Так точно недостатньо продуктивною виглядає спроба виділяти як окремий – *нігерійський* тип федерацій. Вважається, що федеративний устрій використовується в Нігерії, Ефіопії, М'янмі або Пакистані центральною владою як засіб збереження єдності різнорідних в етнічному, соціальному й економічному відношенні регіонів. Але поява цих держав на політичній карті світу – наслідок тієї ж деколонізації, а рівень централізації й авторитаризму в них – такий точно високий, як і в класичному *афроазійському* типі. Як бачимо, принципів відмінностей немає. При бажанні деталізувати дослідження, можна говорити хіба що про нігерійський *підтип* афроазійського *типу* федерацій.

Процедура зміни внутрішньодержавних кордонів, як правило, дуже складна і дуже важко реалізується на практиці. Хоча у багатьох федераціях кордони успадковані ще від часів їх формування, коли діяли зовсім інші політико- та економіко-географічні фактори, всі спроби зміни цих кордонів зустрічають негативну реакцію й різку протидію, оскільки розглядаються місцевими елітами як прояв централізаторських унітаристських тенденцій.

В окремих випадках кордони між суб'єктами федерації посилюють соціально-економічні та політичні відмінності, що існували до їх утворення. Так сталося в Канаді, де провінції та групи провінцій відповідають крупним економічним районам, до того ж і кордони між ними пролягають по природним бар'єрам (наприклад, кордон між Британською Колумбією та Степовими провінціями проходить по Кордильєрам).

Відокремленості провінцій сприяє значна економічна та фінансова самостійність, зокрема можливість розпоряджатися вагомою частиною податків. Традиції федералізму в Канаді зміцніли також завдяки тривалій історії провінційного парламентаризму. Все це привело до того, що більшість канадців вважають «своїм» не федеральний, а провінційний уряд; а 60% населення вважає себе мешканцями свого регіону, а не Канади в цілому.

³² **Асиметрична федерація** – різновид федеративного устрою країни, згідно якого суб'єкти федерації мають яскраво виражені відмінності в конституційно-правовому статусі (в Росії Татарстан або Бурятія є національними республіками, а російські області не являються прямими суб'єктами федерації; є звичайні області – як Тульська і Рязанська, але Єврейська область при цьому автономна; Ямало-Ненецький автономний округ являє собою безпосередній суб'єкт федерації, а Ненецький автономний округ входить до складу Архангельської області; Комі-Перм'яцький автономний округ адміністративно підпорядковується Пермському краю, але при цьому ще й окремо існує Республіка Комі).

Симетрична федерація – це такий різновид федеративного устрою, за яким суб'єкти федерації повинні мати абсолютно однаковий (рівноправний, рівнозначний) конституційно-правовий статус (прикладом слугують США, ФРН, Австрія, Ефіопія). Але ті чи інші ознаки асиметричності можна знайти навіть в цих державах (США складаються з 50 штатів та одного федерального округу Колумбія). Отже, ідеально симетричних федеративних країн все ж таки не існує.

Неперервні зміни у соціально-економічному розвитку окремих територій спричиняють помітний вплив на стосунки між суб'єктами федерації та загальну політичну ситуацію в країні. Члени федерації часто від початку знаходяться у нерівному положенні через суттєві відмінності у площі, кількості населення, розмірі та структурі природно-ресурсного потенціалу тощо. Наприклад, у США населення найменшого штату (Аляска) становить всього 2% від населення найбільшого (Каліфорнія).

Чим більшими є соціально-економічні контрасти між суб'єктами федерації, тим складнішими стають їхні стосунки. Зазвичай у федеративному устрої держави більш зацікавлені найкрупніші та найбагатші штати або провінції. До того ж певні кола в них висловлюють незадоволення регіональною політикою держави через бюджетний перерозподіл податкових надходжень від «багатих» суб'єктів до «бідних».

Регіональна політика взагалі дуже часто виступає сферою конфліктів між суб'єктами федерації та федеральним урядом. Своєрідна конкуренція може виникати у введенні пільг для приваблення інвестицій; у використанні родовищ корисних копалин, розташованих на кордонах; або річок, що перетинають території кількох суб'єктів. Такого роду конфлікт має місце між австралійськими штатами через використання вод річки Муррей: штати Новий Південний Уельс та Вікторія роблять упор на водозабір для зрошення, а штат Південна Австралія зацікавлений у підтриманні високого рівня води для судноплавства.

Стосунки між суб'єктами федерації і навіть сама доля федеративних держав залежать від розміщення в них етнічних або релігійних меншин та змін їх положення в результаті міграцій або інших чинників. Так, у США ще на початку ХХ століття висувалася ідея створення хоча б одного штату з повністю негритянським населенням, яка виявилася навіть теоретично нездійсненною через потужні міграційні рухи негрів, які намагалися врятуватися від бідності і расової дискримінації.

Система американського федералізму виникла ще до зростання етнічної і расової строкатості населення, таким чином, вона виявилася не пов'язаною з розміщенням різних етнічних общин, територіальна концентрація яких відносно слабка. Така ж картина властива й іншим федеративним державам переселенського капіталізму – Канаді та Австралії.

Яскравим прикладом компромісів у федеративних державах є *вибір місцеположення столиць*. На відміну від унітарних держав, столиці федерацій найчастіше не тільки не є найбільшими³³ містами країн, але й не розміщуються у центрах окремих суб'єктів федерації (Москва у радянські часи не відповідала цим вимогам, оскільки одночасно була столицею РСФСР та СРСР). Столиця повинна розташовуватися у «нейтральному» пункті, бажано на рівній відстані від головних господарських районів, історичних ареалів розселення головних етнічних або релігійних груп населення та центрів політичної активності членів федерації.

³³ Порівняйте Канберру і Сідней в Австралії; Бразилію і Сан-Паулу в Бразилії; Нью-Делі і Мумбай в Індії; Оттаву і Торонто в Канаді; Абуджу і Лагос в Нігерії; Абу-Дабі і Дубай в ОАЕ; Ісламабад і Карачі в Пакистані; Берн і Цюрих в Швейцарії, Вашингтон і Нью-Йорк у США тощо.

Через цю обставину у багатьох федеративних державах столицю з оточенням виділяють в окрему адміністративну одиницю федерального підпорядкування (Вашингтон, Буенос-Айрес, Нью-Делі, Канберра, Бразилія, Мехіко тощо). Ці федеральні округи мають особливий статус, який не передбачає створення органів місцевого самоврядування, як в інших частинах країни. Інколи мешканці федеральних округів навіть не мають права обирати депутатів у федеральний парламент (Бразилія).

Досить складні політико-правові та містобудівні проблеми виникають, коли столичне місто переростає столичний округ та виходить своїми передмістями на території сусідніх штатів (наприклад, Вашингтон).

Вибір Берна як столиці Швейцарської Конфедерації став свого роду компромісом між франко- та німецькомовною, католицькою та протестантською общинами, оскільки це місто розташовано неподалік від меж між ними. Вибір Канберри – це компроміс між Мельбурном і Сіднеєм (Канберра – одне з небагатьох поселень, яке підходило для виконання функцій столиці Австралійського Союзу, виходячи із досягнутої засновниками федерації домовленості про те, що столиця має розташовуватися у Новому Південному Уельсі, але не ближче 100 км від Сіднея). Вибір Оттави у Канаді – теж компроміс між Торонто і Квебеком, які є адміністративними центрами двох головних суб'єктів федерації.

Багатьом федеративним (конфедеративним) державам властива свідомо децентралізація столичних функцій. Наприклад, в Швейцарії окремі федеральні установи крім Берна розташовані також в Лозанні, Люцерні і Цюріху (у 1815-1848 роках ці міста по черзі на 2 роки ставали столицею держави).

До речі, «розділені» столиці бувають також і в унітарних державах (у Болівії місцем перебування уряду і президента є Ла-Пас, а парламент знаходиться в Сукре; в Нідерландах у Гаазі знаходиться уряд і парламент, а резиденція королеви – в Амстердамі; Грузія перенесла парламент з Тбілісі до Кутаїсі, а Конституційний суд – до Батумі).

Загалом же, одним з головних завдань столиць з епохи феодалізму була їх об'єднуюча, організаторська функція. Тому столиці часто розташовуються в центрах історичних ареалів формування нації і держави. Таким є Париж у провінції Іль-де-Франс, Москва у центрі Московського князівства, Лондон в Англії, Будапешт в Угорщині тощо.

Центральне положення столиці інколи ставало результатом компромісу між іншими претендентами на цю роль, які знаходилися ближче до периферії держави. Такою є історія Варшави, яка стала столицею Польщі (а спочатку – Речі Посполитої) через переваги у географічному положенні перед старими столицями – Гнезно, Познанню і Краковом.

Відомі випадки перенесення столиць для вирішення певних економічних проблем і політичних задач, наприклад, сприяння освоєнню та розвитку нових районів (Бразилія в Бразилії, Абуджа в Нігерії, Додома в Танзанії та інші). Перенесення столиці Белізу із міста Беліз до міста Бельмопан, розташованого вглибині території країни, сприяє зміцненню національної єдності та процесам етнічної інтеграції. До того ж Беліз, розташований на узбережжі Карибського моря, часто потерпає від тропічних ураганів.

Виконання найважливіших в країні політико-адміністративних функцій, як правило, пришвидшує зростання столичних міст. Столиця є «образом», «вітриною» всієї держави, тому її благоустрою завжди приділяється особлива увага. Перенесення столиць зазвичай дає значний територіальний соціально-економічний, культурологічний та геополітичний ефект. У багатьох державах столиці порівняно «молоді». Отримання ними центральних функцій було пов'язано з важливими подіями в історії їх країн. Розглянемо приклади.

Після революції Мейдзі, яка розчистила шляхи для розвитку капіталізму, стара феодальна столиця Японії Кіото перестала задовольняти правлячі кола, тому головним містом країни стало Токіо. Так точно після падіння Османської імперії Стамбул не зміг залишитися столицею «нової» Туреччини: він розташований надто близько до державних кордонів, дуже добре пов'язаний з європейськими країнами та «занадто» відкритий для їхнього культурного й економічного впливу, що не задовольняло націоналістичний уряд «молодотурків». Отже, було прийнято рішення про перенесення столиці вглиб країни – до Анкари.

Деякі міста отримали столичні функції відносно недавно, але дякувати за це повинні своєму багатому історичному минулому. Саме завдяки «історичному авторитету» у 1870 році після завершення об'єднання Італії її столицею стає «Вічне місто» Рим, хоча воно за своїм господарським і демографічним потенціалом поступалося провідним центрам Півночі країни – Мілану, Турину, Генуї.

Белград у 1918 році став столицею тільки-но створеної Югославії також внаслідок того, що до XIV століття він вже був столицею середньовічної Сербії, яка переживала тоді період розквіту.

Боротьба за зміну політико-територіального поділу

Протиріччя між існуючим політико-територіальним поділом у федеративних державах та інтересами соціально-економічного розвитку вимагають проведення певних реформ в цій галузі. В основі цих протиріч частіше всього лежить загострення етнокультурних конфліктів, пов'язаних із незадовільним положенням районів, заселених національними меншинами.

Навіть у високорозвиненій постіндустріальній Бельгії, яка поділяється на три мовні зони – Фландрію, де панує фламандська мова, франкомовну Валлонію та двомовний Брюссель, всі політичні партії розкололися за національно-географічною ознакою. Деякі з партій взагалі висунули гасло розколу Бельгії як цілісної держави.

У цілком благополучній та багатій Великобританії тривалий час не згасає етнічно-релігійний конфлікт в Ольстері (Північній Ірландії), а Шотландія продовжує вимагати збільшення автономних прав. Навіть в однонаціональній Італії (98% населення – італійці) є джерело етнічного конфлікту у провінції Больцано (Південний Тіроль), де зосереджена німецькомовна меншість; існують місцеві сепаратистські рухи на Сицилії та Сардинії; чекають свого вирішення проблеми слов'янських меншин в районі Трієсту тощо.

Етнічні проблеми у багатьох високорозвинених країнах ускладнені присутністю мільйонів іноземних працівників-«гастарбайтерів», які в Швейцарії, Швеції, Норвегії, Бельгії, Німеччині становлять вже до п'ятої частини всього наявного населення.

Етнічні рухи можна умовно поділити на **регіоналістські**, які виступають за реформи у межах існуючої системи державного управління; **автономістські**, які добиваються введення або розширення самоуправління; та **сепаратистські**, які вимагають об'єднання груп певної національності в кордонах однієї адміністративно-територіальної одиниці або навіть відродження суверенітету колись самостійної території.

Райони розселення етнокультурних меншин – зазвичай це периферійні території, що колись були приєднані до більш потужної держави в ході історичного розвитку. Як правило, централізована держава тривалий час подавляла релігію, культуру та рідну мову корінного населення, а також систему навчання нею. Ці периферійні регіони (за виключенням Країни басків в Іспанії та Ельзасу у Франції) до того ж часто ставали і найменш розвинутими в своїх країнах, вирізняючись відсталою структурою економіки, низькою оплатою праці, високим рівнем безробіття та іншими негативними характеристиками. Показово, що в основі загострення міжетнічного конфлікту в Бельгії у 60-70-х роках ХХ століття було стрімке економічне зростання Фландрії на фоні занепаду текстильної промисловості, чорної металургії і видобутку вугілля у Валлонії, яка раніше була провідною в господарстві Бельгії.

Будь-які, навіть незначні зміни політико-територіального поділу, є результатом тривалої боротьби. Характерним є утворення у 1979 році нового швейцарського кантону Юра (переважно франкомовного та католицького), виділеного зі складу кантону Берн, в якому переважало німецькомовне протестантське населення. Федеральний уряд пішов на проведення спочатку місцевого, а потім загальнодержавного референдуму після кількох спалахів насильства. Таким чином вдалося вирішити проблему мешканців північної частини кантону, які були у «подвійній» меншості – лінгвістичній і конфесійній. Такою ж складною і тривалою була процедура об'єднання двох кантонів (переважно міського і переважно сільського) в єдиний кантон Базель. Потреба у такому об'єднанні була пов'язана із зростанням Базельської міської агломерації.

Але внаслідок складності процесу зміни політичних кордонів, неодноразові спроби реформ в деяких країнах закінчуються провалом. Так, у ФРН існують явні диспропорції у розмірах земель, а кордони між ними не завжди відповідають важливим соціально-економічним межам (яскраві приклади – Гамбург і Бремен, чий міські агломерації давно вийшли за межі своїх земель). Але жоден з пропонованих проектів не зустрів одностайного схвалення.

Американський географ С. Брунн ще у 1974 році розробив нову мережу поділу США на 16 штатів – *хінтерландів*³⁴ головних міських агломерацій країни, стверджуючи, що зменшення числа штатів полегшило б проведення федеральної політики, скоротило б відмінності у рівнях розвитку охорони здоров'я та освіти. Але з політичної точки зору проект виявився утопічним, тому що його реалізація призвела б до корінного зламу існуючого співвідношення політичних сил і традицій.

³⁴ **Хінтерланд** – територія, яка тяжіє у господарському відношенні до певного економічного центру, через який вироблена продукція надходить на внутрішній або зовнішній ринок і місця її переробки.

Що більше відповідає цілям боротьби за демократію – дрібніший чи крупніший політико-територіальний поділ? З одного боку, при дрібному поділі населення окремих районів отримує більше можливостей для реалізації своїх специфічних інтересів, має кращий доступ до місцевої влади і значно більший вплив на неї. З іншого боку, при дрібному поділі зменшуються фінансові можливості політико-адміністративних одиниць, відповідно, зменшуються і можливості вирішення соціально-економічних проблем, впровадження інновацій, реалізації масштабних господарських проєктів.

Безумовно, що при збільшенні числа політико-адміністративних одиниць складнішим стає загальнонаціональне планування і здійснення регіональних програм. Натомість з'являються істотні територіальні відмінності у рівнях розвитку освіти, соціального забезпечення, обсягах житлового будівництва тощо. До цих недоліків слід додати ще й той факт, що у дрібних одиницях певним політичним угрупованням легше утримувати владу.

Отже, вибір напрямку реформ політико-територіального поділу суттєво залежить від конкретної ситуації, від особливостей співвідношення певних політичних сил в країні.

Висновки:

1. Виникнення федеративних держав об'єктивно пов'язано з нерівномірністю етнічного й економічного розвитку, тому найчастіше федеративну форму адміністративно-територіального устрою обирають строкати в національному, релігійному та інших відношеннях держави.

2. Федералізм є засобом розв'язання протиріччя між різноспрямованими прагненнями до єдності і різноманіття. Однак, як свідчить історичний досвід, федералізм не завжди слугує панацеєю для повного й остаточного вирішення «національного питання».

3. Існує 5 основних типів федерацій: західноєвропейський (середньоєвропейський), північноамерикансько-австралійський, латиноамериканський, афроазійський та острівний.

4. Важливим аспектом федеративного устрою є вибір місцеположення столиці держави. Багатьом федеративним державам властива свідомо децентралізація столичних функцій та наявність «розділених» столиць.

5. ПАТС відзначаються ледь не найбільшим консерватизмом серед усіх елементів державного устрою. З одного боку, це – добре, тому що стійкість адміністративно-територіального поділу забезпечує певну стабільність і спадковість розвитку; натомість непродумані й часті реформи призводять до негативних явищ для населення і господарства. З іншого боку, тривала незмінність адміністративно-територіального устрою неминуче вступає у протиріччя з технологічним прогресом, об'єктивною нерівномірністю економічного зростання, еволюцією соціальних структур та ідентичності людей.

6. Нормальне функціонування федеративної держави можливе лише на основі партнерства, постійного пошуку компромісів, прихильності до переговорного процесу, прояву взаємної толерантності і визнання законних специфічних інтересів як центром – по відношенню до суб'єктів федерації, так і суб'єктами – по відношенню до центра і один до одного.

Тема 9.

**Географія політичної боротьби
(електоральна географія)**

Центральним питанням в країнознавчому політико-географічному дослідженні є географія *політичних сил*. Серед політичних сил найважливіше місце, як правило, займають *політичні партії*. Внаслідок цього саме географія впливу політичних партій значною мірою відбиває територіальну розстановку всіх політичних сил.

Фокусом політичного життя є вибори. Статистика виборів по своїй важливості та об'єктивності дорівнює даним перепису населення. Адже саме результати виборів характеризують вплив всіх легальних партій, відповідно, їх силу. Таким чином, для політичної географії матеріали виборів є *незамінними*, тому що дають масові, легко порівнювані на різні проміжки часу дані по дрібним територіальним одиницям, до того ж ці дані легко картографуються.

Сукупність громадян, яким надано право брати участь у виборах, прийнято називати *електоратом*. Відповідно, географію політичної боротьби і виборів часто називають *електоральною географією*.

Електоральна географія – це складова частина політичної географії, що вивчає територіальні особливості поведінки населення в зв'язку з виборами до органів державної влади і місцевого самоврядування.

Отже, **предметом дослідження** електоральної географії стає *електоральна поведінка*, що розуміється як своєрідна реакція населення на стан і зміни соціально-економічного середовища проживання. Проявляється електоральна поведінка через виборчу активність, характер політичних симпатій, а також стабільність електоральних переваг.

Географічний аналіз електоральної поведінки дає змогу оцінити територіальні відмінності в поглядах населення на принципові проблеми суспільно-політичного та господарського розвитку держави, напрямки і динаміку відповідних змін, на важливі питання її внутрішньої та зовнішньої політики тощо.

До **завдань** електоральної географії відноситься:

- аналіз територіальних відмінностей участі населення у виборах, виявлення регіонів з найвищими показниками політичної активності та регіонів з високим рівнем політичного абсентеїзму;
- дослідження просторової мінливості політичних уподобань виборців;
- моделювання електорального простору на основі даних про подібність (або відмінності) територіального розподілу підтримки того чи іншого політичного угруповання;
- виявлення ступеню й динаміки політичної поляризації територій;
- пошук провідних чинників (соціальних, економічних, культурно-історичних тощо), які формують територіальні відмінності в результатах голосування;
- визначення соціально-культурної бази відповідних політичних угруповань;
- аналіз часової варіації електоральної поведінки, визначення міри стійкості територіальної диференціації електоральних уподобань в часі та в залежності від типу виборів;

- прогнозування електоральної поведінки виборців та електорально-географічне районування.

Звичайно, політико-географ повинен користуватися окрім виборчої статистики також і статистикою трудових конфліктів, оперувати результатами соціологічних опитувань, даними партій, профспілок, інших громадських організацій, матеріалами преси тощо. Хоча слід одразу зазначити суттєву ангажованість і суб'єктивність цієї інформації.

При цьому слід визнати, що і політичний результат виборів (навіть найбільш демократичних) далеко не завжди відповідає справжнім інтересам населення. Чому так відбувається?

Волевиявлення виборців часто спотворюється механізмом виборчої системи, а також в ході парламентської «політичної гри» – в результаті блокування партій, формування коаліцій та інших подібних дій. Ось чому методологічно невірно обмежувати дослідження територіальної розстановки політичних сил в країні тільки вивченням виборчої статистики.

Гасло «одна людина – один голос» досить давно реалізовано практично в усіх країнах світу (різноманітні обмеження – статеві, расові, вікові, майнові та інші – поступово відпали. Але, наприклад, у 8 штатах США не мають права голосу люди, що хоч раз були засуджені). При цьому гасло **«кожному голосу – однакову вагу»** навіть формально реалізованим бути не може.

Частина голосів завжди «пропадає» (якщо партія не набрала потрібних 3% або 7%, зазначених в законодавстві конкретної країни як «прохідний бар'єр»). Інші ж («враховані») голоси по-різному впливають на формування коаліцій та виконавчих органів влади (приклади «зелених» у ФРН або свого часу СДПУ(о) в Україні). Інколи реальна політична вага деяких партій набагато більша, ніж їх вплив на народні маси. Внаслідок цього певні територіальні або соціальні групи виборців, що проголосували за таку «малу» партію, опиняються у привілейованому положенні по відношенню до інших виборців, маючи можливість більш ефективно реалізувати свої політичні інтереси.

«Зворотній зв'язок» в електоральній географії

Користуючись результатами електорально-географічних досліджень партії планують заходи збільшення свого впливу серед певної соціальної або територіальної групи виборців. Спроби такого впливу можуть бути *довго- чи короткотерміновими*.

До перших відносяться спроби зміни виборчих законів, Конституції, цілеспрямований перерозподіл виборців між округами. Але такі плани важко здійснювати (потрібна так звана «конституційна більшість» – це дві третини місць в парламенті або голосів на референдумі).

Частіше практикуються **заходи короткотермінової дії** (включно й з «брудними технологіями»):

1. Раціональний розподіл коштів на виборчу кампанію, партійну пропаганду та інше. Найбільша увага приділяється тим районам, які партія реально може «перехопити» у конкурентів або тим, де її перемога була «непевною» (так звані *«маргінальні райони»*). Значно менша увага приділяється як «надійним», так і «безнадійним» округам.

2. «Купівля» голосів шляхом розподілу субвенцій місцевим бюджетам, державних капіталовкладень, підрядів, замовлень, будівництва об'єктів інфраструктури, в яких зацікавлені мешканці районів.

3. Маніпулювання межами виборчих округів – «виборна інженерія» або «джеррімендерінг» (сумнозвісний губернатор штату Массачусетс у США Елбрідж Джеррі, намагаючись гарантувати собі перемогу на виборах 1812 року, створив округи примхливої форми, один з яких нагадував саламандру. Звідси й пішов термін, який є гібридом прізвища губернатора та назви виду ящірки).

«Виборна інженерія»

Для розуміння механізму спотворення волевиявлення виборців певною виборчою системою, треба розглянути основні види цих систем. Визначальними ознаками при проведенні такої типізації є:

- число голосів у кожного виборця;
- спосіб територіального групування виборців;
- число представників, що обираються від кожного округу.

У відповідності до поєднання названих ознак виділяють 3 типи виборчих систем: 1) *мажоритарні*, 2) *пропорційні*, 3) *змішані* (або *пропорційно-мажоритарні*). Кожна з цих систем має свої переваги та недоліки (і це при тому, що світовий досвід їх функціонування та реформування нараховує вже не одну сотню років).

Мажоритарні системи

Ці системи найбільшою мірою відповідають конституційним виборчим правам громадян (безпосередньо обирати та бути обраними), оскільки всі вони ґрунтуються на принципі проведення виборів на засадах загального, рівного і прямого виборчого права.

Найбільш поширений та найпростіший вид – *одномандатна мажоритарна система відносної більшості*. При цьому територія країни поділяється на виборчі округи, кожен з яких представляє в парламенті один депутат, який отримав відносну більшість (тобто хоча б на один голос більше, ніж конкурент). Всі голоси, отримані конкурентами переможця (а їх в сумі може бути значно більше, ніж у нього), неначебто «пропадають», вони не враховуються – діє принцип «переможець бере усе». Отже, кандидат в депутати при цій системі часто не має підтримки не тільки більшості виборців (через поширення *абсентеїзму*, тобто ігнорування виборів), але навіть більшості тих, хто прийняв участь у голосуванні, але все ж таки стає депутатом. Система відносної більшості забезпечує проведення виборів у один тур, отже не потребує додаткових витрат. Вона набула поширення у Великобританії, США та країнах «переселенського капіталізму» – Канаді, Новій Зеландії, Південно-Африканській Республіці.

Інший вид – *одномандатна мажоритарна система абсолютної більшості*. В цій системі часто доводиться проводити другий тур виборів, до якого потрапляють кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів поміж інших. Але якщо і у другому турі жоден з цих двох кандидатів не отримає необхідної підтримки (50% + 1 голос), то виборчу кампанію доведеться повторити заново, а округ певний час буде залишатися не представленим у парламенті чи іншому органі влади.

При багатомандатній мажоритарній системі кожен виборець має стільки голосів, скільки депутатів вимагається вибрати від даного округу (вибори у місцеві органи влади Великобританії, Нової Зеландії; в Україні – до конституційної реформи 2004 року).

Мажоритарна система із зваженим представництвом використовується на президентських виборах у США. Виборці обирають не безпосередньо президента, а колегію виборщиків від даного штату, чисельність яких пропорційна чисельності населення за результатами останнього перепису. При цьому всі виборщики зобов'язані голосувати за кандидата, що отримав просту більшість у даному штаті. Таким чином, перемога навіть із незначною перевагою у крупних за населенням штатах (Каліфорнія, Техас, Нью-Йорк, Іллінойс та інших) є більш важливою, ніж у малонаселених штатах. В історії США взагалі було 3 випадки, коли президентом країни ставав кандидат, який по числу голосів програвав супернику (!).

Преференціальна система – покращений різновид мажоритарної. Вона базується на тому, що виборець «ранжує» кандидатів. Якщо ніхто з них не набрав абсолютної більшості, то із списку виключається той кандидат, що мав найменше перших місць. Відповідно, його перші місця віддаються тим кандидатам, що йшли другими. Так процедура повторюється до тих пір, поки один з кандидатів не набере потрібну кількість голосів для перемоги (як «своїх», так і тих, що перейшли до нього від вибулих претендентів). Але головний недолік мажоритарної системи при цьому все ж таки зберігається: значна частина голосів «пропадає». Водночас зберігається і головна перевага – постійний зв'язок електорату з обраним депутатом, який добре знайомий з проблемами свого округу.

Пропорційні системи

Пропорційні системи характеризуються розподілом місць в парламенті чи місцевому органі самоврядування згідно з долею голосів, отриманих політичною партією у багатомандатних виборчих округах. При пропорційних системах політичні мотиви боротьби виборців більш вагомі, тому що вони голосують не за одного конкретного кандидата, а за список, запропонований партією. Інакше кажучи, обирається політична сила, яка найкраще представлятиме інтереси виборців. При цьому менше голосів «пропадає». А в деяких країнах (Італія, Бельгія, Данія, Люксембург) виборець сам вказує на одного або кількох кандидатів від партії, впливаючи таким чином і на формування партійного списку.

Виконавча влада має менше можливостей і ресурсів для тиску на «пропорційних» депутатів, адже останні можуть захистити себе за допомогою політичної партії (на відміну від позапартійних мажоритарників).

Пропорційні виборчі системи сприяють політичній структуризації суспільства, однак при цьому обмежують конституційні права громадян вільно обирати депутатів і бути обраними (позапартійні особи практично не мають шансів на висування та обрання). Іншим негативним наслідком пропорційної системи є збіднення «політичної палітри» через наявність значного «прохідного бар'єру»; неадекватність регіонального представництва у партійних списках; певний розрив зв'язків між виборцями та обраними депутатами (останні більше залежать від партійного керівництва), політичний вождизм тощо (з практики українських

виборів можна навести приклади БЮТ – блоку Юлії Тимошенко та БПП – блоку Петра Порошенка). Виглядає так, що депутат мовби перестає бути «народним», а стає «партійним».

Змішані системи

У низці країн виборчі закони закріплюють такі системи, що поєднують принципи пропорційної і мажоритарної. Наприклад, у ФРН половина депутатів обирається за принципом одномандатної мажоритарної системи, інша половина – за пропорційною системою партійних списків. При цьому не враховуються голоси, подані за партії, які не подолали п'ятивідсотковий бар'єр. Загалом така змішана система є досить зручною для країн з двопалатними парламентами.

Хоча слід зазначити, що багато виборців при пропорційній або змішаній системі, вважаючи, що їх думки не будуть враховані при голосуванні за «малі» партії, одразу підтримують одну з «основних» партій. Отже, навіть ці виборчі системи певним чином спотворюють волевиявлення населення. При цьому все ж таки утвердилася думка, що загалом пропорційно-мажоритарна система є більш справедливою і демократичною, ніж інші.

Яка виборча система найоптимальніша для України?

Україна за роки незалежності випробувала всі три виборчі системи – від мажоритарної і змішаної до пропорційної. На жаль, отриманий досвід не завжди ретельно вивчався, тому пропозиції стосовно удосконалення виборів не були достатньо обґрунтованими.

Після конституційної реформи 2004 року Верховна Рада обиралася за пропорційною системою на підставі *закритих* партійних списків. У цьому форматі пропорційна система призвела до поляризації українського суспільства за соціальною і регіональною ознаками. Пересічні громадяни виявилися позбавленими можливості впливати на формування «депутатського корпусу», вибори стали не персоніфікованими, до виборчих списків потрапили маловідомі й некомпетентні особи. В роботі Верховної Ради України в цей час брали активну участь не більше третини депутатів парламенту. Виникла гостра потреба кардинального реформування як виборчої системи, так і виборчого законодавства.

Навіть невеликий історичний досвід українського державотворення засвідчує безперечну потребу політичного структурування суспільства (але бажано без маргінальних політичних утворень). Тому партійні функціонери намагаються переконати електорат в тому, що не варто повністю відмовлятися від пропорційної системи, треба лише зробити списки кандидатів у депутати *відкритими*. Саме такий порядок діє в більшості європейських країн.

Серйозної дискусії в суспільстві вимагає проблема використання грошової застави та її розмірів. Є перестороги стосовно того, що це призведе до «олігархізації» Верховної Ради України. Виникає цілком справедливе запитання: «Чий інтереси вона тоді представлятиме, яких верств населення?». Отже, грошова застава не може бути застосована до всіх висуванців, оскільки це відкриє шлях до влади лише багатим кандидатам та перешкодить незаможним, але професійним і талановитим. Грошова застава доречна лише для політичних партій, а громадян вона буде ставити у нерівне положення.

На жаль, мажоритарна складова змішаної виборчої системи в Україні значною мірою дискредитована численними прикладами підкупу електорату «гречкою», а пропорційна складова – «продажом» місць у прохідних частинах партійних списків олігархам і криміналітету.

Наступний дискусійний момент – графа виборчого бюлетеню «Не підтримую жодного кандидата» (на побутовому рівні її називають «Проти всіх»). Ця графа може слугувати своєрідним індикатором ставлення громадян до влади, а її відсутність у бюлетені може призвести до зниження явки виборців.

Отже, використання змішаної системи на виборах депутатів Верховної Ради (з відкритими партійними списками та певним прохідним бар'єром для відсікання маргінальних політичних сил) та мажоритарної (з можливостями самовисування кандидатів) на виборах органів місцевого самоврядування – вбачається найоптимальнішим варіантом для сучасної України. Така пропорційно-мажоритарна система сприятиме запобіганню політичній корупції, а з іншого боку – повинна забезпечити конституційні виборчі права громадян обирати та бути обраними до органів влади.

Методи електоральної географії

Методика аналізу взаємозв'язків впливу партій з різноманітними факторами суспільного життя в цілому розроблена добре. Відзначимо, що для західних політико-географів, діяльність на теренах електоральної географії давно стала ледь не головним джерелом доходів. Розвиток сучасної електоральної географії в Україні пов'язаний із трансформаційними змінами кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття. Досить скоро відбуваються й перші захисти кандидатських дисертацій з цієї проблематики (Хан Є.А., 1999; Миронюк В.М., 2002 та інші).

В усьому розмаїтті методів дослідження електоральної географії (від суто описових характеристик і до порівняльного аналізу результатів голосування у територіальному розрізі) можна виділити чотири найбільш вживані.

1. Метод **мультиплікації** – тобто *співставлення*, візуального або за допомогою певного математичного апарату, картосхем поширення різноманітних політичних явищ.
2. **Кореляційний аналіз** полягає у розрахунках загальних або часткових коефіцієнтів кореляції порівнюваних статистичних рядів з перевіркою їх статистичної значущості. При цьому слід пам'ятати, що не можна поширювати висновки, отримані в якомусь конкретному регіоні на основі кореляційного аналізу, опитів громадської думки та інших прийомів, на всю країну. Це груба помилка, яка часто зустрічається у регіональних розділах праць істориків та соціологів.
3. **Факторний аналіз** передбачає опрацювання складних матриць даних з дуже суворим відбором показників. Змішані матриці включають як електоральні, так і соціально-економічні вихідні дані. В результаті отримуються синтетичні показники, які важко інтерпретуються. Зусиль докладається багато, а результат не завжди задовільний через низьку надійність.
4. **Регресійний аналіз** полягає у розрахунку рівнянь, що виражають залежність рівня впливу партії від декількох змінних одночасно. Це дозволяє встановити, яка саме змінна є найбільш впливовою.

Висновки:

1. Фокусом політичного життя в країні є вибори, їхня статистика є найбільш об'єктивним матеріалом для дослідження політичної боротьби.
2. Електоральна географія – це складова частина політичної географії, що вивчає територіальні особливості поведінки населення в зв'язку з виборами до органів державної влади і місцевого самоврядування.
3. Географічний аналіз електоральної поведінки дає змогу оцінити територіальні відмінності в поглядах населення на принципові проблеми суспільно-політичного та господарського розвитку держави, напрямки і динаміку відповідних змін, на важливі питання її внутрішньої та зовнішньої політики тощо.
4. Ступінь досконалості виборчої системи визначає повноту реалізації конституційних прав громадян на участь в управлінні державними справами.
5. Виборча система в широкому сенсі – це система впорядкованих суспільних відносин, пов'язаних з виборами органів публічної влади. Під виборчою системою у «вузькому» значенні розуміють закріплені в законі способи висування кандидатів, утворення виборчих округів і підрахунку голосів, тобто конкретний спосіб організації виборів.
6. Існує 3 основних типи виборчих систем (мажоритарні, пропорційні, змішані), кожна з яких має свої механізми спотворення волевиявлення виборців, незважаючи на те, що ці системи склалися та вдосконалювалися протягом багатьох століть.
7. Якщо гасло «одна людина – один голос» реалізується будь-якою виборчою системою, то принцип «кожному голосу – однакову вагу» навіть теоретично реалізуватися не може.
8. Українським реаліям найліпше відповідають змішана виборча система для виборів депутатів Верховної Ради та мажоритарна для виборів органів місцевого самоврядування.
9. Успіх у проведенні виборів залежить не тільки від моделі виборчої системи. Важливе значення мають політична культура і активність населення, демократичність виборів, чесність підрахунку голосів, можливість народу контролювати саму процедуру виборів.
10. Серед найбільш ефективних методів електоральної географії чільні позиції займає аналіз (мультиплікація) картосхем територіального поширення певних суспільно-політичних явищ і подій.

Завдання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте історію становлення політичної географії як самостійного наукового напрямку в системі географічних наук.
2. Подайте критичну оцінку наукових поглядів Фрідріха Ратцеля як засновника політичної географії.
3. Схарактеризуйте об'єкт дослідження та провідні завдання сучасної політичної географії.
4. Визначте специфіку наукової категорії «політична карта світу».
5. Проаналізуйте співвідношення понять «геоторія», «територія», «акваторія», «аероторія».
6. Визначте специфіку вживання термінів «держава», «країна» і «залежна територія» (наведіть приклади).
7. Обґрунтуйте потребу використання Антарктиди та Світового океану як об'єктів політико-географічних досліджень.
8. Обґрунтуйте появу нових агентів світосистемних процесів як наслідок процесу глобалізації.
9. Схарактеризуйте форми правління держав сучасного світу та особливості їх поширення (наведіть приклади).
10. Схарактеризуйте форми адміністративно-територіального устрою держав сучасного світу та особливості їх поширення (наведіть приклади).
11. Поясніть феномен існування квазіфедерацій.
12. Проведіть групування залежних територій сучасного світу (наведіть приклади).
13. Зіставте класифікації столиць держав за походженням, розташуванням, функціями тощо.
14. Поясніть, чому у залежних територіях немає столиць.
15. Визначте провідні принципи наукової систематизації об'єктів політичної карти світу.
16. Створіть поняттєво-термінологічну систему «Географічна систематизація».
17. Проведіть розмежування методичних прийомів вертикальної і горизонтальної систематизації.
18. Назвіть переваги типологічного підходу перед кількісними класифікаціями.
19. Обґрунтуйте схеми класифікацій країн світу за розмірами території, чисельністю населення, рівнем економічного розвитку тощо.
20. Обґрунтуйте поділ країн світу за індексом розвитку людського потенціалу (ІРЛП).
21. Зіставте класифікацію країн світу за рівнем економічного розвитку та соціально-економічну (стадійну) типологію.
22. Проаналізуйте територіальні особливості поширення певних типів і класів країн в сучасному світі.
23. Схарактеризуйте провідні проблеми створення універсальної суспільно-географічної типології країн.
24. Зіставте формаційний та цивілізаційний підходи до періодизації розвитку політичної карти світу.

25. Проаналізуйте специфіку провідних гасел цивілізаційного підходу.
26. Обґрунтуйте можливість використання в політичній географії «локальних» і «технологічних» цивілізацій.
27. Схарактеризуйте сучасні «технологічні» цивілізації.
28. Виділіть періоди формування політичної карти світу на основі теорії формацій.
29. Схарактеризуйте провідні події новітнього періоду розвитку політичної карти світу.
30. Проаналізуйте специфіку етапів новітнього періоду формування політичної карти світу.
31. Подайте детальну характеристику сучасного етапу розвитку політичної карти світу.
32. Проведіть генералізацію виділених періодів з метою нейтралізації недоліків формаційного підходу.
33. Спрогнозуйте динаміку політичної карти світу у XXI столітті.
34. Схарактеризуйте провідні положення теорії «виклику-відповіді» Арнольда Джозефа Тойнбі.
35. Поясніть відмінності категорій «Схід» і «Захід» як символів певних цінностей і способів життя.
36. Схарактеризуйте роль України в сучасній світосистемі з позицій цивілізаційного підходу.
37. Назвіть локальні цивілізації, що поширюють свій вплив на територію України, схарактеризуйте особливості їх впливу.
38. Виділіть головні морфологічні ознаки державної території та оцініть вплив розмірів і форми державної території на можливості розвитку господарства.
39. Схарактеризуйте принцип недоторканості і цілісності державної території.
40. Назвіть екстериторіальні елементи державної території та чинники, що призвели до їх появи.
41. Визначте специфіку наукової категорії «політико-географічне положення».
42. Виділіть провідні типи і підтипи конфігурації державних територій (наведіть приклади країн).
43. Схарактеризуйте способи зміни розмірів і конфігурації державної території.
44. Порівняйте різні підходи до визначення державного кордону як наукової категорії.
45. Схарактеризуйте історію становлення кордонів та їх функцій.
46. Назвіть головні етапи встановлення державних кордонів та їх особливості.
47. Проаналізуйте сучасні функції державних кордонів та специфіку їх співвідношення.
48. Порівняйте морфологічну, природну і генетичну класифікації державних кордонів.
49. Обґрунтуйте необхідність делімітації повітряного простору і земних надр.
50. Схарактеризуйте специфіку використання космічного простору.
51. Схарактеризуйте політико-адміністративні територіальні системи (ПАТС) як об'єкт політико-географічних досліджень.

52. Схарактеризуйте федералізм як засіб розв'язання протиріч між різноспрямованими прагненнями до єдності та самостійності.
53. Порівняйте існуючі типи федерацій (наведіть приклади країн).
54. Поясніть відмінності між симетричними та асиметричними федераціями (наведіть приклади).
55. Схарактеризуйте провідні способи боротьби за зміни у внутрішньому політико-адміністративному поділі країн.
56. Проаналізуйте світовий досвід функціонування «розділених» столиць.
57. Обґрунтуйте необхідність і важливість географічного аналізу електоральної поведінки населення.
58. Проведіть порівняльний аналіз виборчих систем країн світу.
59. Яка виборча система найкраще відповідає реаліям нинішньої України? Відповідь обґрунтуйте.
60. Дайте оцінку ролі географії політичної боротьби в сучасній політичній географії.

Рекомендовані джерела інформації

Базова література

1. *Василенко С.Д.* Україна: Геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі. – Одеса: ОДМА, 2000. – 208 с.
2. *Дністрянський М.С.* Кордони України. Політико-адміністративний устрій. – Львів: Світ, 1992. – 86 с.
3. *Дністрянський М.С.* Політична географія України. – Львів: Світ, 1997. – 144 с.
4. *Колосов В.А., Мироненко Н.С.* Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 479 с.
5. *Мадіссон В.В., Шахов В.Л.* Політологія міжнародних відносин: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
6. *Мальський М. З., Мацяк М. М.* Теорія міжнародних відносин. – Львів: ЛНУ, 2002. – 392 с.
7. *Мироненко Н.С.* Страноведение: теория и методы. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 420 с.
8. *Олійник Я.Б., Шищенко П.Г.* Географія: Україна і світ. – К.: Вид-во КНУ ім. Шевченка, 2008. – 456 с.
9. *Панарин А.С.* Глобальное политическое прогнозирование. – М.: Алгоритм, 2000. – 352 с.
10. *Політична географія і геополітика / За ред. Б.П. Яценка.* – К.: Либідь, 2007. – 255 с.
11. *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
12. *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії: підручник. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
13. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М.: Изд-во АСТ, 2003. — 603 с.
14. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 444 с.
15. *Экономическая, социальная и политическая география мира. Регионы и страны / Под ред. С.Б. Лаврова, Н.В. Каледина.* – М.: Гардарики, 2002. – 928 с.
16. *Яценко Б.П., Бабарицька В.К.* Країнознавство: основи теорії: навч.посібник. – К.: Либідь, 2009. – 312 с.

Допоміжна література

1. *Арон Р.* Мир і війна між націями. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
2. *Бабурин В. Л., Мазуров Ю. А.* Географические основы управления: Курс лекций по экономической и политической географии: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2000. – 288 с.
3. *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація. – К.: КІС, 2004. – 552 с.
4. *Врублевський В. К., Хорошковський В. І.* Український шлях. Начерки: Геополітичне становище України та її національні інтереси. – К., 1997. – 426 с.
5. *Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура.* – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
6. *Дергачев В. А.* Геоэкономика Украины: теоретические и прикладные основы. – Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2002. – 244 с.
7. *Дмитриевский Ю.Д.* География, политика и культура. – Л.: Наука, 1990. – 130 с.
8. *Дністрянський М. С.* Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: ЛНУ, 2000. – 310 с.
9. *Дубович І.А.* Країнознавчий словник-довідник. – К.: Вища школа, 2008. – 839 с.
10. *Зленко А.* Дипломатия и политика: Украина в процессе динамических геополитических перемен. – Харьков: Фолио, 2004. – 559 с.
11. *Каледин И.А.* Политическая география: истоки, проблемы, принципы научной концепции. – СПб: Наука, 1996. – 340 с.
12. *Камінський А.* Основи міжнародних відносин. – Львів: ЛНУ, 2001. – 208 с.
13. *Киссинджер Г.* Дипломатия. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
14. *Колосов В.А.* Политическая география сегодня. – М.: Знание, 1985. – 48 с.
15. *Колосов В.А.* Политическая география. Проблемы и методы. – Л.: Наука ЛО, 1988. – 190 с.
16. *Масляк П.О.* Країнознавство. – К.: Вища школа, 2008. – 292 с.

17. Сюткін С.І., Леонтьєва Г.Г., Мартиненко В.О. Економічна та соціальна географія. Запитання, завдання, тести. – К.: ВЦ «Академія», 1999. – 144 с.
18. Сюткін С.І. Цивілізаційний і формаційний підходи у вивченні політичної карти світу // Географія в інформаційному суспільстві. – Том IV. – К.: Вид-во географічної літератури «Обрії», 2008. – С. 29-32.
19. Сюткін С.І. Політична карта світу як супероб'єкт політичної географії // Наукові записки СумДПУ імені А.С.Макаренка. Географічні науки. – Вип. 1. – 2010. – С. 82-87.
20. Сюткін С.І., Зінченко І.В. Функції державних кордонів // Наукові записки СумДПУ імені А.С.Макаренка. Географічні науки. – Вип. 1. – 2010. – С. 93-99.
21. Сташко Я.С., Сюткін С.І. Типізація столиць країн світу // Наукові записки СумДПУ імені А.С.Макаренка. Географічні науки. – Вип. 1. – 2010. – С. 102-106.
22. Трохимчик С.В., Федунь О.В. Політична географія світу. – К.: Вища школа, 2007. – 422 с.

Інформаційні ресурси

1. Довідник ЦРУ по країнах світу. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
2. Інститут геополітики професора Дергачева. – Режим доступу: <http://dergachev.ru/book-geop-2004/index.html>
3. Збигнев Бжезинський. Велика шахматна дошка (Господство Америки и его геостратегические императивы). – Режим доступу: <http://lib.ru/POLITOLOG/AMERICA/bzhezinskij.txt>
4. Служба зовнішньої розвідки України. – Режим доступу: <http://www.szru.gov.ua/>
5. Служба зовнішньої розвідки РФ. – Режим доступу: <http://svr.gov.ru/>
6. The Security Service (MI-5). – Режим доступу: <https://www.mi5.gov.uk/>
7. Офіційний сайт ООН. – Режим доступу: <http://www.un.org/>
8. Представництво ООН в Україні. – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua>
9. МЗС України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/4130.htm>
10. С. Г. Кара-Мурза «Евроцентризм: едипов комплекс интеллигенции». – Режим доступу: http://www.kara-murza.ru/books/evr_cent/evr_centr_content.htm
11. «Чорноморська безпека». – Режим доступу: <http://www.nomos.com.ua/>
12. Сайт «Вікілікс». – Режим доступу: <http://wikileaks.ch/>

Додатки

А. Інформація для вивчення політичної карти світу

Скорочення:

Державний устрій:

Ф – федеративна, **У** – унітарна;

Р – республіка

КМ – конституційна монархія

АМ – абсолютна монархія

АтМ – абсолютна теократична монархія

Дж – джамахирія

КС – Королівство Співдружності

(або держава в складі британської Співдружності націй)

- (прочерк) – країна є залежною територією

(державний устрій для неї не визначається)

Клас економічного розвитку:

В – високорозвинена країна

С – середньорозвинена країна

Н – низькорозвинена країна

Соціально-економічний тип:

ДІК – доіндустріальна країна

НІК – нова індустріальна країна

(С)ІК – (стара) індустріальна країна

ПІК – постіндустріальна країна

Політична карта Європи

Столиця або адмін. центр	Країна	Держ. устрій	Клас екон. розвитку	Соц.-ек. тип
Відень	Австрія	ФР	В	ПІК
Тирана	Албанія	УР	С	НІК
Андорра	Андорра	УКМ	С	НІК
Брюссель	Бельгія	ФКМ	В	ПІК
Софія	Болгарія	УР	С	ІК
Мінськ	Білорусь	УР	С	ІК
Сараєво	Боснія і Герцеговина	ФР	Н	НІК
Ватикан	Ватикан	УАтМ	?	?
Лондон	Великобританія	УКМ	В	ПІК
Гібралтар	Гібралтар	-	?	?
Афіни	Греція	УР	С	ІК
Копенгаген	Данія	УКМ	В	ПІК
Таллінн	Естонія	УР	С	ІК
Дублін	Ірландія	УР	В	ІК
Мадрид	Іспанія	УКМ	В	ІК
Рейк'явік	Ісландія	УР	В	ПІК
Рим	Італія	УР	В	ПІК
Рига	Латвія	УР	С	ІК
Вільнюс	Литва	УР	С	ІК
Вадуц	Ліхтенштейн	УКМ	В	ПІК
Люксембург	Люксембург	УКМ	В	ПІК
Скоп'є	Македонія	УР	С	ІК
Валлетта	Мальта	УР	С	НІК
Монако	Монако	УКМ	В	ПІК
Кишинів	Молдова	УР	С	ІК
Амстердам	Нідерланди	УКМ	В	ПІК
Берлін	Німеччина	ФР	В	ПІК
Осло	Норвегія	УКМ	В	ПІК
Варшава	Польща	УР	С	ІК
Лісабон	Португалія	УР	С	ІК
Москва	Росія	ФР	С	ІК
Бухарест	Румунія	УР	С	ІК
Сан-Марино	Сан-Марино	УР	С	НІК
Белград	Сербія	УР	С	ІК
Братислава	Словаччина	УР	С	ІК
Любляна	Словенія	УР	С	ІК
Будапешт	Угорщина	УР	С	ІК
Київ	Україна	УР	С	ІК
Гельсінкі	Фінляндія	УР	В	ПІК
Париж	Франція	УР	В	ПІК

Столиця або адмін. центр	Країна	Держ. устрій	Клас екон. розвитку	Соц.-ек. тип
Загреб	Хорватія	УР	С	ІК
Прага	Чехія	УР	С	ІК
Подгориця	Чорногорія	УР	С	ІК
Берн	Швейцарія	ФР	В	ПІК
Стокгольм	Швеція	УКМ	В	ПІК

Політична карта Азії

Столиця або адмін. центр	Країна	Держ. устрій	Клас екон. розвитку	Соц.-ек. тип
Баку	Азербайджан	УР	Н	НІК
Кабул	Афганістан	УР	Н	ДІК
Дакка	Бангладеш	УР	Н	ДІК
Манама	Бахрейн	УКМ	В	НІК
Бандар-Сері-Бегаван	Бруней	УАМ	С	НІК
Тхімпху	Бутан	УКМ	Н	ДІК
Єреван	Вірменія	УР	Н	ІК
Ханой	В'єтнам	УР	Н	НІК
Тбілісі	Грузія	УР	Н	ІК
Сана	Ємен	УР	Н	ДІК
Тель-Авів	Ізраїль	УР	В	ІК
Делі	Індія	ФР	Н	НІК
Джакарта	Індонезія	УР	Н	НІК
Багдад	Ірак	ФР	С	НІК
Тегеран	Іран	УР	С	НІК
Амман	Йорданія	УКМ	С	НІК
Астана	Казахстан	УР	С	НІК
Пномпень	Камбоджа	УКМ	Н	ДІК
Доха	Катар	УКМ	С	НІК
Бішкек	Киргизстан	УР	Н	НІК
Пекін	Китай	УР	Н	НІК
Нікосія	Кіпр	УР	С	НІК
Ель-Кувейт	Кувейт	УАМ	В	НІК
В'єнтьян	Лаос	УР	Н	ДІК
Бейрут	Ліван	УР	С	НІК
Куала-Лумпур	Малайзія	ФКМ	С	НІК
Мале	Мальдіви	УР	Н	ДІК
Улан-Батор	Монголія	УР	С	НІК
Янгон	М'янма	ФР	Н	ДІК
Катманду	Непал	ФР	Н	ДІК
Абу-Дабі	ОАЕ	ФАМ	В	НІК
Маскат	Оман	УАМ	С	НІК

Столиця або адмін. центр	Країна	Держ. устрій	Клас екон. розвитку	Соц.-ек. тип
Ісламабад	Пакистан	ФР	Н	НІК
Єрусалим	Палестина	-	Н	ДІК
Сеул	Південна Корея	УР	С	НІК
Пхеньян	Північна Корея	УР	С	НІК
Ер-Ріяд	Саудівська Аравія	УАТМ	С	НІК
Сінгапур	Сінгапур	УР	В	НІК
Дамаск	Сирія	УР	С	НІК
Ділі	Тімор Лоросае	УР	Н	ДІК
Душанбе	Таджикистан	УР	Н	НІК
Бангкок	Таїланд	УКМ	С	НІК
Тайбей	Тайвань	-	В	НІК
Анкара	Туреччина	УР	С	ІК
Ашгабат	Туркменістан	УР	С	НІК
Ташкент	Узбекистан	УР	Н	НІК
Маніла	Філіппіни	УР	Н	НІК
Шрі-Джаяварденепура-Котте	Шрі Ланка	УР	Н	ДІК
Токіо	Японія	УКМ	В	ПІК

Примітки:

1) Столиця Шрі Ланки у 1982 році повернулася до свого історичного місця, де вона була до появи на острові португальців, а потім англійців. **Шрі** – вказівка на країну, столицею якої є місто (саме в ньому зараз працюють парламент і верховний суд). **Джаяварденепура** – сингальською мовою це означає «місто наступаючої перемоги» (під такою назвою місто існувало до появи колонізаторів). Сингали – це автохтонний цейлонський етнос. **Котте** з тамільської мови перекладається як «фортеця». Таміли активно переселялися з півдня Індії за часів англійського панування для роботи на чайних плантаціях. В сучасній Шрі Ланці обидві мови є державними. Ось так і з'явилася назва столиці у вигляді **Шрі-Джаяварденепура-Котте**.

Місто **Коломбо** залишається місцем розташування уряду і резиденції президента країни. Отже, Шрі Ланка має так звану «розділену столицю».

2) Малайзія розбудовує «місто майбутнього» під назвою **Путраджая**. Заявлено, що воно буде офіційною столицею країни після остаточного переїзду туди державних установ з нинішньої столиці **Куала-Лумпур**. Міста вже зараз з'єднані лінією метрополітену між собою (відстань між ними 25 км) та з головним аеропортом країни.

3) М'янма приступила до розбудови у 320 км на північ від **Янгону** нової столиці країни **Найп'їдо** («королівське місто» або «місто королів»). Поки що це місто має закритий характер.

Політична карта Африки

Столиця або адмін. центр	Країна	Держ. устрій	Клас екон. розвитку	Соц.-ек. тип
Алжир	Алжир	УР	С	НІК
Луанда	Ангола	УР	Н	ДІК
Порто-Ново	Бенін	УР	Н	ДІК
Габороне	Ботсвана	УР	С	ДІК
Уагадугу	Буркіна-Фасо	УР	Н	ДІК
Бужумбура	Бурунді	УР	Н	ДІК
Лібревіль	Габон	УР	С	ДІК
Банжул	Гамбія	УР	Н	ДІК
Аккра	Гана	УР	Н	ДІК
Конакрі	Гвінея	УР	Н	ДІК
Бісау	Гвінея-Бісау	УР	Н	ДІК
Малабо	Екваторіальна Гвінея	УР	Н	ДІК
Джибуті	Джибуті	УР	Н	ДІК
Аддис-Абеба	Ефіопія	ФР	Н	ДІК
Асмера	Еритрея	УР	Н	ДІК
Каїр	Єгипет	УР	Н	НІК
Лусака	Замбія	УР	Н	ДІК
<i>Ель-Аюн</i>	Західна Сахара	-	Н	ДІК
Хараре	Зімбабве	УР	Н	ДІК
Прая	Кабо-Верде	УР	Н	НІК
Яунде	Камерун	УР	Н	ДІК
Найробі	Кенія	УР	Н	ДІК
Мороні	Коморські Острови	ФР	Н	ДІК
Браззавіль	Конго (РК)	УР	С	ДІК
Кіншаса	Конго (ДРК)	УР	Н	ДІК
Ямусукро	Кот-д'Івуар	УР	Н	ДІК
Масеру	Лесото	УКМ	Н	ДІК
Монровія	Ліберія	УР	Н	ДІК
Тріполі	Лівія	УДж	С	НІК
Порт-Луї	Маврикій	УР	С	НІК
Нуакшот	Мавританія	УР	Н	ДІК
Антананаріву	Мадагаскар	УР	Н	НІК
Лілонгве	Малаві	УР	Н	ДІК
Бамако	Малі	УР	Н	ДІК
<i>Мамудзу</i>	Майотта	-	С	НІК
Рабат	Марокко	УКМ	С	НІК
Мапуту	Мозамбік	УР	Н	ДІК
Віндгук	Намібія	УР	С	ДІК
Ніамей	Нігер	УР	Н	ДІК
Абуджа	Нігерія	ФР	Н	ДІК

Столиця або адмін. центр	Країна	Держ. устрій	Клас екон. розвитку	Соц.-ек. тип
Преторія	Республіка Південна Африка	УР	С	ІК
<i>Сен-Дені</i>	Реюньйон	-	С	НІК
Кігалі	Руанда	УР	Н	ДІК
Сан-Томе	Сан-Томе і Принсіпі	УР	Н	ДІК
Мбабане	Свазіленд	УАМ	С	ДІК
<i>Джеймстаун</i>	Сент-Гелен	-	?	?
Вікторія	Сейшельські Острови	УР	С	НІК
Дакар	Сенегал	УР	Н	ДІК
<i>Сеута і Мелілья</i>	Іспанська Північна Африка	-	немає даних	
Могадишо	Сомалі	УР	Н	ДІК
Хартум	Судан	ФР	Н	ДІК
Джуба	Південний Судан	ФР	Н	ДІК
Фрітаун	Сьєрра-Леоне	УР	Н	ДІК
Додома	Танзанія	УР	Н	ДІК
Ломе	Того	УР	Н	ДІК
Туніс	Туніс	УР	С	НІК
Кампала	Уганда	УР	Н	ДІК
Бангі	Центральноафриканська Республіка	УР	Н	ДІК
Нджамена	Чад	УР	Н	ДІК

Примітки:

- 1) Британське володіння *Сент-Гелен* складається з островів Святої Олени, Тристан-да-Кунья, Вознесіння, Гоф тощо.
- 2) На Майотті резиденцією французької адміністрації є місто *Дзаудзі*, а місцевої – *Мамудзу*. Генеральна Асамблея ООН визнає право Коморських Островів на територію острова Майотта.
- 3) *Французькі Південні та Антарктичні території* (Глорьйоз, Європа, Басас-да-Індія, Тромлен, Крозе, Кергелен, Сен-Поль, Амстердам та інші дрібні острови) в Індійському океані управляються з міста *Сен-Дені* (Реюньйон).
- 4) У 1982 р. парламент *Республіки Маврикій* прийняв закон про проголошення архіпелагу Чагос (включно з островом Дієго-Гарсія) невід'ємною складовою території Маврикію. Але Великобританія всупереч рішенням ООН відторгла архіпелаг і створила на ньому власне володіння, а острів Дієго-Гарсія передала в оренду США на 50 років.
- 5) В майбутньому можливе використання іншої назви Республіки Південний Судан – Нільська Республіка. Також молода держава почала реалізацію проекту побудови нової столиці (Рамсель замість Джуби).

Політична карта Америки

Столиця або адмін. центр	Країна	Держ. устрій	Клас екон. розвитку	Соц.-ек. тип
<i>Північна і Центральна Америка</i>				
<i>Валлі</i>	Ангілья	-	Н	ДІК
Сент-Джонс	Антигуа і Барбуда	УКС	С	НІК
<i>Віллемстад</i>	Антильські Острови	-	С	ІК
<i>Ораньєстад</i>	Аруба	-	С	ІК
Нассау	Багами	УКС	В	НІК
Бриджтаун	Барбадос	УКС	С	НІК
Бельмопан	Беліз	УКС	С	ДІК
<i>Гамільтон</i>	Бермудські Острови	-	С	НІК
<i>Род-Таун</i>	Віргінські Острови (Великоб.)	-	Н	ДІК
<i>Шарлотта-Амалія</i>	Віргінські Острови (США)	-	В	НІК
Порт-о-Пренс	Гаїті	УР	Н	ДІК
<i>Бас-Тер</i>	Гваделупа	-	С	НІК
Гватемала	Гватемала	УР	Н	ДІК
Тегусігальпа	Гондурас	УР	Н	ДІК
Сент-Джорджес	Гренада	УР	С	ДІК
<i>Нуук</i>	Гренландія	-	?	?
Розо	Домініка	УР	С	НІК
Санто-Домінго	Домініканська Республіка	УР	С	ДІК
<i>Джорджтаун</i>	Кайманові Острови	-	С	НІК
Оттава	Канада	ФКС	В	ІК
Сан-Хосе	Коста-Ріка	УР	С	НІК
Гавана	Куба	УР	С	НІК
<i>Фор-де-Франс</i>	Мартиніка	-	С	НІК
Мехіко	Мексика	ФР	С	НІК
<i>Плімут</i>	Монтсеррат	-	Н	ДІК
Манагуа	Нікарагуа	УР	Н	ДІК
Панама	Панама	УР	С	НІК
<i>Сан-Хуан</i>	Пуерто-Рико	-	С	НІК
Сан-Сальвадор	Сальвадор	УР	С	НІК
<i>Сен-П'єр</i>	Сен-П'єр і Мікелон	-	Н	ДІК
Бастер	Сент-Кітс і Невіс	ФКС	С	ДІК
Кінгстаун	Сент-Вінсент і Гренадіни	УКС	С	НІК
Кастрі	Сент-Люсія	УКС	С	НІК
Вашингтон	США	ФР	В	ПІК
<i>Коберн-Таун</i>	Теркс і Кайкос	-	Н	ДІК
Порт-оф-Спейн	Тринідад і Тобаго	УР	С	НІК
Кінгстон	Ямайка	УКС	С	НІК
<i>Південна Америка</i>				
Буенос-Айрес	Аргентина	ФР	С	НІК

Столиця або адмін. центр	Країна	Держ. устрій	Клас екон. розвитку	Соц.-ек. тип
Ла-Пас	Болівія	УР	Н	НІК
Бразилія	Бразилія	ФР	С	НІК
Каракас	Венесуела	ФР	С	НІК
Джорджтаун	Гайана	УР	Н	ДІК
<i>Кайєнна</i>	Гвіана (Французька Гвіана)	-	С	ДІК
Богота	Колумбія	УР	С	НІК
Асунсьйон	Парагвай	УР	С	НІК
Ліма	Перу	УР	С	НІК
Парамарибо	Суринам	УР	С	НІК
Монтевідео	Уругвай	УР	С	НІК
<i>Порт-Стенлі</i>	Фолклендські (Мальвінські) Острови	-	Н	ДІК
Сантьяго	Чилі	УР	С	НІК
Кіто	Еквадор	УР	С	НІК

Політична карта Австралії та Океанії

Столиця або адмін. центр	Країна	Держ. устрій	Клас екон. розвитку	Соц.-ек. тип
Канберра	Австралія	ФКС	В	ІК
Порт-Віла	Вануату	УР	С	ДІК
<i>Аганья</i>	Гуам	-	В	НІК
Апіа	Західне Самоа	УКМ	Н	ДІК
Баїрікі	Кірибаті	УР	Н	ДІК
<i>Аваруа</i>	Кука Острови	-	Н	ДІК
Далап-Уліга-Дарріт	Маршаллові Острови	УР	Н	ДІК
Ярен	Науру	УР	В	НІК
<i>Алофі</i>	Ніуе	-	Н	ДІК
Веллінгтон	Нова Зеландія	УКС	В	ІК
<i>Нумеа</i>	Нова Каледонія	-	В	НІК
<i>Кінгстон</i>	Норфолк	-	С	НІК
Мелекеок	Палау	УР	Н	ДІК
Порт-Морсбі	Папуа – Нова Гвінея	УКС	Н	ДІК
<i>Сайпан</i>	Північні Маріанські Острови	-	Н	ДІК
<i>Адамстаун</i>	Піткерн	-	Н	ДІК
Хоніара	Соломонові Острови	УКС	Н	ДІК
<i>Паго-Паго</i>	Східне (Американське) Самоа	-	С	ДІК
<i>Факаофо</i>	Токелау	-	Н	ДІК
Нукуалофа	Тонга	УКМ	С	ДІК
Ваяку	Тувалу	УКС	Н	ДІК

Столиця або адмін. центр	Країна	Держ. устрій	Клас екон. розвитку	Соц.-ек. тип
<i>Мата-Уту</i>	Уолліс і Футуна	-	С	ДІК
Палікір	Федеративні Штати Мікронезії	ФР	Н	ДІК
Сува	Фіджі	УР	С	НІК
<i>Панеете</i>	Французька Полінезія	-	С	НІК

Примітки:

1) Республіка Палау у 2006 р. перенесла столицю з міста *Корор* до міста **Мелекеок**.

2) Столиця Тувалу – **Ваяку** (*Фунафуті* – це назва атолу, на якому розташований населений пункт Ваяку; інколи ці назви неправомірно ототожнюють).

3) Столиця Кірибаті – **Баїрікі** (*Тарава* – це назва атолу, на якому розташований населений пункт Баїрікі, інколи ці назви неправомірно ототожнюють).

4) Столиця Маршаллових Островів мовою корінного населення – **Далап-Уліга-Дарріт** (її колоніальна назва – *Маджуро*).

Цікавий факт:

Кірибаті – єдина в світі країна, що розташована одразу в усіх 4-х півкулях.

Для нотаток:

Навчальне видання

СЮТКІН Сергій Іванович

Політична географія

Відповідальний за випуск *В.І. Шейко*

Комп'ютерний набір *С.І. Сюткін*

Дизайн обкладинки *О.П. Сидоренко*

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Умовн. друк. арк. 11,6. Наклад 100 прим.

Товариство з обмеженою відповідальністю
«Видавничо-поліграфічне підприємство «Фабрика друку»,
40022, м. Суми, вул. Новомістенська, 31/1, тел. (0542) 61-21-11.

Свідоцтво про внесення суб'єктів видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК №4600 від 20.08.2013 р.

